

વર્ષ : 10 ♦ અંક : 4
જુલાઈ-ઓગસ્ટ 2020
સર્ળગ અંક : 58

કર ભલા હોગા ભલા
- છગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત્ત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃત્તપત્ર

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

માત્ર સંસ્થાકીય
પ્રસાર માટે

પાટણ યુનિવર્સિટીના

આધ કુલપતિશ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ

(૧૯૨૬ -)

હાર્દિક અભિનંદન

મમતા આઈ.એ.એસ. ટ્રેનિંગ સેન્ટરના વિદ્યાર્થીઓ શ્રી સંદીપ રૂપેલા અને શ્રી પ્રણવ અગ્જાએ વર્ષ ૨૦૧૯માં યુ.પી.એસ.સી. દ્વારા લેવામાં આવેલ આઈ.એ.એસ.ની પરીક્ષા પાસ કરતાં તથા ધોરણ-૧૦ની પરીક્ષામાં ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રથમ ક્રમે ઉત્તિર્ણ થવા માટે ધ્યાન પટેલને સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળના ચેરમેન અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને સમગ્ર સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર હૃદયપૂર્વક અભિનંદન પાઠવે છે. આ સાથે જ નિયામક શ્રી સચિન સોની અને શેઠ સી. એમ. હાઈસ્કૂલનાં પ્રિ. ચેતનાબહેન બૂચને પણ વિશેષ અભિનંદન.

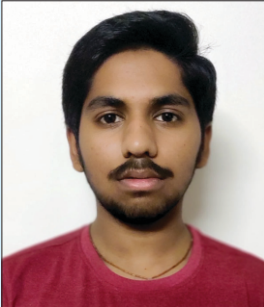
સંદીપ મુકેશકુમાર રૂપેલા

જન્મ તા. ૮ નવેમ્બર, ૧૯૮૯. AIR-૭૦૧ (UPSC CSE-૨૦૧૯). વતન : અમદાવાદ. શિક્ષણ : ૧થી ૧૨ સેન્ટ ઝેવિયર્સ, હાંસોલ, અમદાવાદ. કોલેજ : બી.કોમ. એસ.એમ. ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ કોમર્સ, અમદાવાદ. હાલમાં હિસાબી અધિકારી, વર્ગ-૨, ગુજરાત સરકારમાં સેવાઓ આપે છે. તૈયારી માટે મમતા આઈ.એ.એસ. ટ્રેનિંગ સેન્ટરમાં વર્ષ ૨૦૧૯માં જોડાયા હતા. ૬ છા પ્રયત્ને પરીક્ષા પાસ કરી.

પ્રણવ ગોવિંદભાઈ અગ્જા

જન્મ તા. ૨૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૮૯. AIR-૭૫૫ (UPSC CSE-૨૦૧૯). વતન : સાંગણપુર, તા. જિ. મહેસાણા. શિક્ષણ : ૧થી ૧૨ સેન્ટ ઝેવિયર્સ, ગાંધીનગર. કોલેજ : બી. ટેક. (કમ્પ્યૂટર એન્જિનિયરિંગ). નિરમા યુનિવર્સિટી. બેંક ઓફ બરોડામાં થોડા સમય માટે પ્રોબેશનરી ઓફિસરની નોકરી કર્યા બાદ તૈયારી માટે મમતા આઈ.એ.એસ. ટ્રેનિંગ સેન્ટરમાં ૨૦૧૪થી જોડાયા હતા. હાલમાં રાજ્ય વેરા અધિકારી વર્ગ-૨માં ફરજ બજાવે છે. ૯મા પ્રયત્ને પરીક્ષા પાસ કરી.

ધ્યાન જગદીશભાઈ પટેલ

શેઠ સી. એમ. હાઈસ્કૂલ, ગાંધીનગરના ધોરણ-૧૦નો વિદ્યાર્થી ધ્યાન જગદીશભાઈ પટેલ માર્ચ, ૨૦૨૦માં લેવામાં આવેલ એસ.એસ.સી.ઈ.ની પરીક્ષામાં ગુજરાત રાજ્યમાં ૯૯.૯૯ પીઆર સાથે પ્રથમ ક્રમે ઉત્તિર્ણ થયેલ છે.

કર મલા હોગા મલા

— છગનભા

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય-વૃત

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું વૃતપત્ર

વર્ષ : ૧૦, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦; સળંગ અંક : ૫૮

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

અનુક્રમ

- સંપાદકીય : પાટણ યુનિવર્સિટીના આદ્ય કુલપતિશ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૧
- શ્રદ્ધાંજલિ : દિલીપ રોય (૧૯૩૮ - ૨૦૨૦) ૧૦
- ૧. સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ કડી - ગાંધીનગર : ઇતિહાસની અટારીએથી સ્વ. શ્રી શંકરભાઈ જેસંગભાઈ પટેલનું જીવનવૃત્તાંત ડૉ. રણજિત એમ. પટેલ (અનામી) ૧૧
- ૨. શ્રમનો મહિમા ઘટાડતું શિક્ષણ ડૉ. કનુભાઈ ડી. પટેલ ૧૫
- ૩. સરસ્વત-પ્રતિભા-વંદના : ગણિતજ્ઞ પ્રો. ડૉ. વિહ્વલભાઈ પટેલ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૧૬
- ૪. વિશ્વ સાહિત્યની અટારીએથી : હોમર ડૉ. મનીષ વ્યાસ ૨૨
- ૫. લોકડાઉન પ્રો. કમલેશ જોશીપુરા ૨૫
- ૬. કલનગણિતની કાંતિઓ વિહ્વલભાઈ અં. પટેલ ૨૭
- ૭. પક્ષીઓની સ્થાપત્યકલા ડૉ. એમ. આઈ. પટેલ ૩૮
- ૮. ગ્રંથસૌરભ મણિભાઈ પ્રજાપતિ ૪૧
 - સારસ્વત-વંદના / ચંદ્રકાન્ત શેઠ
 - ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટ કૃતિઓ / પ્રો. યોગેન્દ્ર વ્યાસ; સંપા. અર્ચના પટેલ
 - રજથી સૂરજ સુધી / ગિરિમા ઘારેખાન
- ૯. સંસ્થાસમાચાર ૪૮

પત્રવ્યવહારનું સરનામું :

મણિભાઈ પ્રજાપતિ : ડાયરેક્ટર ઓફ પબ્લિકેશન્સ,

કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય,

એલ.ડી.આર.પી. એન્જિનિયરિંગ કોલેજ કેમ્પસ,

સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬

e-mail : manibhaiprajapati@gmail.com

ફોન : મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

સંપાદકીય

પાટણ યુનિવર્સિટીના પૂ. છગનભા :

આદ્ય કુલપતિશ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ

D. Litt.ની ડિગ્રીથી વિભૂષિત થવાના અવસરે...

પ્રસ્તાવના :

પ્રસ્તુત સંપાદકીયનું શીર્ષક વાંચતાં મનમાં સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે આ તે કેવી તુલના ? પરંતુ અહીં તુલનાનો પ્રશ્ન જ નથી, કારણ કે બંને મહાનુભાવોનાં કાર્યક્ષેત્ર, શિક્ષણ, વ્યવસાય વગેરે ભિન્ન ભિન્ન છે. પરંતુ તેમનાં ઉદાત્ત ભાવના, હેતુ અને સમાજ માટે કરીક કરી છૂટવાનો ધખારો એક સમાન જોવા મળે છે. તેમણે લીધેલી પ્રતિજ્ઞાઓ નહોતી અનશન કે કઠોર કે કોઈ પૂર્વનિર્ધારિત વિચારનો ભાગ. આમછતાં તેઓ અનુભવી રહ્યા હતા કે સભા-સંમેલનો - સરઘસો - વિચાર - વિમર્શ - પરામર્શ ઘણાં થયાં, પણ ધાર્યું પરિણામ આવી શકતું નથી. તેથી એકાદ સભામાં દૃઢ્યનો પોતીકો અવાજ - પોતાની કર્તવ્યભાવના જાગ્રત થતાં સહજતાથી ઊભા થઈને પોત-પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ જાહેર કરે છે. યોગાનુયોગ પૂ. છગનભાએ જૂન માસમાં અને યાજ્ઞિકસાહેબે મે માસમાં પ્રતિજ્ઞા લઈ જૂન માસમાં પૂર્ણ કરી હતી. આ પણ એક આકસ્મિક સંયોગ જ ગણવો. તેમની આ પ્રતિજ્ઞાઓ ચેતનાની ચિનગારી બની રહે છે. આવો, આવી ચિનગારીની ફળશ્રુતિ આપણે ઉમાશંકરભાઈના શબ્દોમાં જોઈએ :

ત્યાં દૂરથી મંગલ શબ્દ આવતો !

શતાબ્દીઓના ચિરશાંત ઘુમ્મટો

ગજાવતો ચેતનમંત્ર આવતો...

વિરાટ ખોલી નિજ આંખ

કલ્યાણનો મંગલ પંથ દાખવે...

યુગોયુગોની તપસાધના ફળી
જરી મોહ અંતરવેદના સમી
માસે માસે અભિનવ હાસે,
ઊગે બીજકલા;
યુગે યુગે પર્યંગર જાગે
ભાંગે જગશુંબલા.

પૂજ્ય છગનભા અને યાજ્ઞિકસાહેબની પ્રેરક પ્રતિજ્ઞાઓ :

ઉમિયા માતાજી સંસ્થાનના આશ્રયે ઊંઝામાં અને અન્ય રીતે પણ પાટીદાર સમાજમાં જ્ઞાતિસુધારણા-કુરિવાજો દૂર કરવા અને શિક્ષણના પ્રચાર-પ્રસાર-હેતુ મેળાવડાઓનું પ્રસંગોપાત્ત આયોજન કરવામાં આવતું હતું. આવો જ એક મેળાવડો ઊંઝામાં ઉમિયા માતાના મેળા પ્રસંગે વેશાખ સુદ પૂનમ વિ. સં. ૧૯૭૫ના રોજ ભરાયેલ તેના અનુસંધાનમાં સરઢવ (હાલ, તા. ગાંધીનગર) ગામમાં કડી પરગણાના પાટીદાર ભાઈઓની સભા તા. ૮ જૂન, ૧૯૧૯ના રોજ મળી હતી. આ સભામાં કડીમાં બોર્ડિંગ - 'કડવા પાટીદાર વિદ્યાર્થી આશ્રમ' અને આ કાર્ય હેતુ 'કડવા પાટીદાર કેળવણી ઉત્તેજક મંડળ'ની સ્થાપના કરવાનું તેમ જ કાર્યભારની વહેંચણી વગેરે નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું. આ સભામાં કાશીથી તાજેતરના સમયગાળામાં પરત થયેલા છગનલાલ પીતાંબરદાસ પટેલ ઉપસ્થિત હતા. છગનલાલ પટેલનું કાશી જવાનું પ્રયોજન સ્વામી કેશવાનંદ પાસે સંન્યાસની દીક્ષા લેવાનું હતું. પરંતુ સ્વામીજીએ દીક્ષા ન આપતાં અજ્ઞાનતા રૂપી અંધકારમાં ડૂબેલા પોતાના સમાજને બહાર કાઢવાનું લક્ષ્ય સમજાવીને આશીર્વાદ સાથે રૂપિયા પાંચ આપીને પોતાના વતનમાં પરત મોકલ્યા હતા. છગનલાલના હૈયે આ વાત સોંસરવી ઊતરી ગઈ હતી. સ્વામીજીએ આપેલ વચનનું પાલન કરવા કૃતસંકલ્પ બની તેને ક્રિયાન્વિત કરવા સતત ચિંતન કરતા રહેતા હતા ત્યાં તેમનો અંતરાત્મા જાગી ઊઠ્યો અને આ સભામાં ઊભા થઈને પ્રતિજ્ઞા લીધી કે 'જ્યાં સુધી આશ્રમની સ્થાપના ન થાય ત્યાં સુધી પોતે મિષ્ટાન્ન લેશે નહીં'. આ પ્રતિજ્ઞાએ સૌ સભાજનોમાં નવસંચાર પેદા કર્યો. અભૂતપૂર્વ ઉત્સાહનું મોજું ફરી વળ્યું. દેવી ભવિષ્યવાણી સાંભળીને સૌ કોઈ આશ્ચર્ય થાય તેમ સૌ સભાજનો આ સંસ્થા માટે કૃતનિશ્ચયી થયા. આ પ્રતિજ્ઞા લીધા બાદ છગનલાલ પટેલ, નગીનભાઈ વગેરે સૌ કાર્યકરોએ ગામ-ગામનો રજળપાટ

કરીને એક વર્ષથી પણ ઓછા સમયમાં એટલે કે સંવત ૧૯૭૬(ઈ.સ. ૧૯૧૯)ના ચૈત્ર સુદ-૨ ને સોમવારે કડીમાં વિદ્યાર્થી આશ્રમ શરૂ કર્યો. આ પ્રતિજ્ઞા બાદ છગનલાલ પટેલ 'પૂજ્ય છગનભા'ના નવા અવતારમાં પ્રસ્થાપિત થયા. આ પછીનો આ સંસ્થાનો ઉદાહરણસ્વરૂપ ઈતિહાસ ગુજરાત અને ગુજરાતના સીમાડાઓ બહાર જગજાહેર છે કે પૂ. છગનભા પોતાના આયખાના અંતિમ દિન (તા. ૨૨ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૦) સુધી આ સંસ્થાને સમર્પિત બની રહીને સંસ્થાનો પર્યાય બની ગયા હતા, જેમાં મીઠાં ફળ આપણે ચાખી રહ્યા છીએ.

આવી જ એક પ્રેરણાદાયી, દૂરંદેશિતાશીલ અને સહજતયા સ્ફુરેલી ઘટનાએ પાટણ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થયા બાદ તેના માટે જમીન મેળવવા માટે આકાર લીધો હતો. ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણની સ્થાપના યુ.જી.સી.ની મંજૂરી મળ્યા બાદ રાજ્યપાલશ્રીના તા. ૧૭-૦૫-૧૯૮૬ના વટહુકમથી કરવામાં આવતાં તેનું વિધિવિત ઉદ્ઘાટન રાજ્યના મુખ્યમંત્રીશ્રી દ્વારા પાટણમાં આયોજિત ખાસ સમારોહમાં તા. ૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬ ના રોજ કરવામાં આવ્યું. યુનિવર્સિટી માટે પાટણના કયા વિસ્તારમાં જમીન મેળવવી તે વિચારણા બાકી જ હતી. આ યુનિવર્સિટીના પ્રથમ કુલપતિ તરીકે શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકે તા. ૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬ના રોજ હવાલો સંભાળ્યો હતો. હવાલો સંભાળ્યા બાદ યુનિવર્સિટી માટે જમીન પ્રાપ્તિ માટે અણથક પ્રયાસોના અંતે સરકાર હસ્તકની ૫૦ એકર જમીન વિધિસર રીતે મંજૂર થઈ હોવા છતાં રાજકીય કાવાદાના કારણે જિલ્લા પંચાયત તેનો અમલ કરવામાં ઉદાસીન. ખાનગી જમીન મેળવવા સંદર્ભે કોર્ટ કેસો અને અન્ય પ્રપંચલીલાની કોઈ સીમા નહીં. આ પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જનતાનો સહકાર મેળવવા માટે પાટણના નાગરિકો સાથે સમયાન્તરે મીટિંગો બોલાવવી અને હાથ ધરવામાં આવેલા પ્રયાસોની સતત જાણકારી આપવાનું કુલપતિશ્રીએ ચાલુ રાખતાં તા. ૬ મે, ૧૯૮૯ની એક બેઠકમાં અનાયાસે જ જાહેરાત કરી કે 'આ પ્રશ્નનો નીવેડો ન આવે ત્યાં સુધી હું પાટણમાં હોઉં ત્યારે ફળાહાર ઉપર રહીશ - પાર્કુ ભોજન ન લેવાનો નિર્ણય'. આ નિર્ણય બાદ યુનિવર્સિટીની તરફેણમાં જિલ્લા પંચાયત ઉપર દબાણ લાવવા માટે પાટણ શહેરમાં સ્વયંભૂ અભૂતપૂર્વ સાર્વજનિક હડતાલ પાડવામાં આવી. આ હડતાલમાં ચાની લારીવાળા સુધ્ધાં જોડાતાં જડબેસલાક હડતાલ પડી. આ સંદર્ભે

પોતાનો પ્રતિભાવ આપતાં યાજ્ઞિકસાહેબે નોંધ્યું છે કે “કોઈ યુનિવર્સિટીની તરફેણમાં સામાન્ય જનતા આમ એકી અવાજે ટેકો આપે અને હડતાલ પાડે તેવો ગુજરાતમાં આ કદાચ પહેલો જ પ્રસંગ હશે”. આ ઘટના બાદ તા. ૧૫ જૂન, ૧૯૮૯ ના રોજ ૪૫ એકર સરકારી જમીનનો કબજો મળ્યો. આ પછી ખાનગી જમીન પણ કોર્ટ કેસોનો નિકાલ આવતાં સમયાન્તરે મળી ગઈ હતી.

નોંધવું રહ્યું કે યાજ્ઞિકસાહેબનો કુલપતિ તરીકેનો કાર્યકાળ તા. ૩૧/૦૭/૧૯૮૨ ના રોજ પૂર્ણ થયો હતો. પરંતુ આ યુનિવર્સિટીના વિકાસ માટે તેઓશ્રી અહિંનિશ ચિંતન કરતા રહ્યા છે. પ્રસંગોપાત્ત પાટણ નગર કે યુનિવર્સિટીમાં યોજાતી નાની-મોટી વિવિધ બેઠકોમાં હાજર રહીને યુનિવર્સિટી સાથે સતત સંપર્કમાં રહ્યા છે. ખાસ, તો તેમણે નિવૃત્તિ બાદ યુનિવર્સિટીના સ્થાપનાકાળનો એક સરસ અને સુરેખ ઇતિહાસ પણ લખી (૨૦૧૭) આપ્યો છે. આજે ૮૪ વર્ષની વયે પણ આ યુનિવર્સિટીનું હિત અને ચિંતન સતત કરતા જોવા મળે છે. અને તેથી જ કહી શકાય કે શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ એટલે પાટણ યુનિવર્સિટીના પૂજ્ય ઇગનભા.

પ્રથમ દષ્ટિએ આવી ઘટનાઓ કોઈને આકસ્મિક, અર્થહીન કે લોકરંજક લાગે, પરંતુ તે પાછળ તે તે વ્યક્તિઓનું તપ, કંઈક કરી છૂટવા સંદર્ભે વિશુદ્ધ હૃદયનો પોકાર કે પૂર્વ-જન્મનાં સંચિત કાર્યોની ફળશ્રુતિ જાગી ઊઠી હોય તો જ ઉત્તરદાયી બની રહે છે. અન્યથા પૂ. ઇગનભાએ તો અમદાવાદમાં ખૂંધા મહેતાની પાઠશાળામાં અક્ષરજ્ઞાન જ મેળવ્યું હોવા છતાં કેળવણીનું ઘટાદાર વટવૃક્ષ વિકસાવવામાં સફળ રહ્યા હતા. એટલું જ નહીં શું ભણાવવું, કેવું ભણાવવું, તે પણ સમજાવતા રહ્યા હોવાથી આ શાળાએ ખૂબ જ ટૂંકાગાળામાં એક રાષ્ટ્રીય શાળા તરીકે ખ્યાતિ મેળવી હતી. અને આજે પણ ગુજરાતના એક શિક્ષણતીર્થ તરીકે ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. આ જ રીતે યાજ્ઞિકસાહેબે વહીવટીય કુલપતિ બની રહેવાનું મુનાસિબ ન ગણીને ઋષિકુળ પરંપરાનો માર્ગ અપનાવ્યો અને તેને ચરિતાર્થ પણ કર્યો.

જન્મ - શિક્ષણ :

સાક્ષરભૂમિ નડિયાદે સમાજજીવનનાં અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં - સાહિત્ય, શિક્ષણ, ધર્મ-દર્શન, રાજકારણ વગેરેમાં - શતાધિક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિદ્યાપુરુષો - સંસ્કારપુરુષો -

કર્મશીલો મા ગૂર્જરીના ચરણે ધર્યાં છે, જે ગુજરાત અને દેશનું અહોભાગ્ય છે. સનદી સેવાઓ અને શિક્ષણ એમ ઉભય ક્ષેત્રોને સમુજ્જ્વલિત કરી પોતાનાં પદચિહ્નનો અંકિત કરનાર શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબ કે જેમને શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરી ‘ગોવર્ધનરામ ગોત્ર’ના ઓળખાવે છે. તેઓ આ પ્રોજેક્ટવલતમ પરંપરા ચૈકીના એક છે. તેમનો જન્મ મોસાળ પેટલાદમાં તા. ૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૬ના રોજ થયો હતો. પિતાશ્રી પોપટલાલ યાજ્ઞિક અને માતા કૌશિકવિદ્યા. પત્નીનું નામ ચંદ્રિકાબહેન. પુત્ર નીરજભાઈ. પિતાશ્રી સરકારી મોડેલ સ્કૂલમાં શિક્ષક હોવાથી કુલીનચંદ્રે ધોરણ-૬ સુધી ગોધરાની મિશનરી સ્કૂલમાં, માધ્યમિક શિક્ષણ ગવર્નમેન્ટ હાઈસ્કૂલ, નડિયાદમાં અને કોલેજનું પ્રથમ વર્ષ ગુજરાત કોલેજ (અમદાવાદ)માં પૂરું કર્યા બાદ M.A. (Economics) સુધીનો અભ્યાસ મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં અને એલ.એલ.બી. ગવર્નમેન્ટ લો કોલેજ, મુંબઈમાંથી કર્યો હતો. એમ.એ.ના અભ્યાસ દરમ્યાન I.A.S.ની લેખિત પરીક્ષા પાસ કરી, પરંતુ મૌખિક પાસ કરી શક્યા નહીં. જો કે સરકારી નોકરીમાં પ્રતિબદ્ધ અને કર્મઠ બની રહેતાં સમયાન્તરે I.A.S.માં નોમિનેટ થયા હતા.

વ્યવસાયિક કારકિર્દી અને ઉપલબ્ધિ :

અભ્યાસ પૂર્ણ કર્યા બાદ સૌરાષ્ટ્ર સરકાર, રાજકોટમાં માહિતી મદદનીશ તરીકે નિયુક્તિ મેળવતાં તા. ૧૩ માર્ચ, ૧૯૫૧ ના રોજ જોડાયા. એક કર્મઠ અને પ્રતિબદ્ધ શિક્ષકપિતાના સંસ્કારવારસાને ખરા અર્થમાં આત્મસાત કરીને પોતાની ફરજોનું કર્તવ્યનિષ્ઠા અને અણીશુદ્ધ પ્રામાણિકતાથી પાલન કરતાં કરતાં સમયાન્તરે ઉચ્ચતર હોદ્દાઓ ઉપર કાળક્રમે બઢતી મેળવતાં મામલતદાર, ડેપ્યૂટી કલેક્ટર, આઈ.એ.એસ. કેડરમાં પસંદ થતાં કલેક્ટર, રાજ્યપાલશ્રીના સચિવ, અધિક ઉદ્યોગ કમિશનર, મુખ્યમંત્રીશ્રીના સચિવ, શિક્ષણ સચિવ અને ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી માટે ખાસ ફરજ ઉપરના અધિકારી તરીકે સેવાઓ આપીને તા. ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૮૬ના રોજ સરકારી સેવામાંથી સેવાનિવૃત્ત થયા હતા. આ નિવૃત્તિ ટાણે અને પાટણ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ તરીકે સેવાનિવૃત્ત થયા બાદ અભિવ્યક્ત કરેલ હૃદયોદગાર સૌ કોઈ માટે પ્રેરક બની રહે તેવો છે :

“યથેષ્ટ અવ સંચરો, ચરણ ! પંથ શોધો નવા,
નવી જ કંઈ સાધના, તપ નવીન, યજ્ઞો નવા !”

સંવેદનશીલ સનદી અધિકારી :

આ સેવાકાળ દરમ્યાન તેમણે જે જે સ્થળોએ જેમ કે, સુરત, ભરૂચ, ડાંગ, વડોદરા, અમદાવાદ, ગાંધીનગર વગેરેમાં સેવાઓ આપી છે ત્યાં પોતાની આગવી ઓળખ ઊભી કરી છે. અને તે પણ એક મૂઠી ઊંચેરા સંવેદનશીલ માણસ તરીકે તથા પ્રાપ્ત ફરજોનું પ્રપતિભાવપૂર્વક કર્મઠ બની રહી તેનું પાલન કરવાના કારણે. સરકારી નિયમોના નિર્વાહ સાથે સામાજિક સમરતા કેળવાય, સામાન્ય વ્યક્તિને પણ ન્યાય મળે અને તેને કોઈ અન્યાય ન થાય તેની ભારે કાળજી તેમણે રાખી છે. આ વાતની પ્રતીતિ માટે તેમના દ્વારા રચવામાં આવેલ ગ્રંથ 'વહીવટની વાતો: સરકારી સેવાનાં સંભારણાં' (૨૦૧૫) વાંચવો રહ્યો. તેમની કાર્યપ્રણાલી તથા પ્રાપ્ત ઉપલબ્ધિઓને ઉજાગર કરતાં કેટલાંક ઉદાહરણો જોઈએ : તેમણે સામાન્ય ગણાતા કામને પણ ખંત અને લગનથી સ્વીકાર્યું અને પૂર્ણ કર્યું છે. વસતી ગણતરી જેવા શુષ્ક કાર્ય દરમ્યાન સામૂહિક કાર્ય તરીકે - સેન્સસ કાર્યના ભાગ તરીકે 'ગુજરાતનું કાષ્ઠશિલ્પ' અને 'ગુજરાતના મેળાઓ અને ઉત્સવો' શીર્ષક હેઠળ તૈયાર કરવામાં આવેલા ગ્રંથોમાં તેમની અધ્યયન તથા સંશોધનશીલતા સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. આ બે ગ્રંથો આજે પણ તે તે ક્ષેત્રોના એક મૂલ્યવાન આધારસ્ત્રોતોનું સ્થાન ધરાવે છે. ભરૂચમાં કલેક્ટર તરીકેના કાર્યકાળ દરમ્યાન ૧૯૬૯માં ભરૂચમાં રેલ સંકટ, અમદાવાદમાં કોમી તોફાનો ફાટી નીકળતાં ભરૂચ તનાવગ્રસ્ત અને ૧૯૭૦માં ભરૂચમાં ધરતીકંપ સમયે કરેલાં કાર્યોના કારણે જનસમાજ, સ્થાનિક નેતાગીરી અને ઉપરી અધિકારીઓ વગેરેના વિશેષ અભિનંદનના અધિકારી બની રહ્યા હતા. અહીંથી બદલી ડાંગ જિલ્લા કલેક્ટર તરીકે થતાં ડાંગી આદિવાસી પ્રજા અને તેના રાજા સાથે ઘરોબો કેળવીને તેમને વિશ્વાસમાં લઈને સહકારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવી, લોકાભિમુખ વહીવટ અને લાંબા સમયથી પડતર પ્રશ્ન આદિવાસીઓને જમીન ઉપરના માલિકી હક અપાવીને તેનો નીવેડો લાવ્યા હતા. ડાંગથી વડોદરા કલેક્ટર તરીકે બદલી થતાં ગુજરાતમાં ભારે તંગદિલી ફેલાવનાર નવનિર્માણ આંદોલનને ગુજરાતનાં અન્ય શહેરોની તુલનાએ વડોદરામાં વધુ જલદ બનતું અટકાવવું, વડોદરાના ભારે ભીડવાળા ચોકમાં ૧૯૬૯ના હુલ્લડમાં દરગાહ તોડી પાડતાં ભારેલા અગ્નિ જેવી સ્થિતિ સતત ચાલુ રહેતાં દરગાહના સ્થાને 'શોભાયમાન આઈલેન્ડ' બનાવીને સુખદ ઉકેલ આણવામાં

અને અન્ય આનુસંગિક કાર્યોમાં તેમની આગવી કોઠાસૂઝનાં દર્શન થાય છે. શિક્ષણ સચિવ તરીકે પણ કેટલીક વહીવટી ગૂંચો ઉકેલી આપી હતી. આ પૈકી એક જોઈએ : ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા 'શ્રીમદ્ભાગવત'ની ચિકિત્સક આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે અનુદાનની માગણીના સંદર્ભે ભાગવતને ધાર્મિક ગ્રંથ ગણીને 'સેક્યુલર' સરકાર તેને અનુદાન ન આપી શકે તેવી નાણાવિભાગની નોંધના આધારે અનુદાન મંજૂર ન કરવું -ની વાસ્તવિકતાને પિછાણીને નાણાસચિવને - 'બાલકૃષ્ણન એમનું નામ અને ભાગવતનું કામ' - ફોન કરીને આડે પાટે ચઢેલી ફાઈલને મંજૂરી મેળવી આપી હતી. આ પ્રકારનાં અનેકવિધ દષ્ટિસંપન્ન કાર્યો તેમના દ્વારા સંપન્ન કરવામાં આવ્યાં છે.

વહીવટી કામગીરીના નિર્વાહ સાથે સાથે ઇતિહાસના એક વિદ્યાર્થી તરીકે જે-તે પ્રદેશ વિશેષનાં ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિની જાણકારી મેળવવામાં તેમણે ઊંડો રસ લીધો છે. ઉપરાંત સ્થાનિક પ્રજા સાથે ઉષ્માપૂર્ણ સંબંધો કેળવવામાં તેમની ભારે દિલચસ્પી રહી છે. આ સંબંધો સ્થાનિક પ્રશ્નો ઉકેલવામાં ભારે ઉપકારક બની રહ્યા. આ સાથે માણસ-પારખું રહ્યા છે. તેમજ પોતાના સાથી કર્મચારીઓ કે અધિકારીઓ પાસેથી સતત શીખતા રહ્યા છે, જેનો ઋણસ્વીકાર જાહેરમાં કરતા રહે છે. એક સનદી અધિકારી તરીકેની વ્યસ્ત કામગીરી વચ્ચે પણ પુસ્તકોનો સથવારો - વાચનપ્રીતિ અસાધારણ જાળવી રાખતા જોવા મળ્યા છે. વિવિધ વિષયોનાં પુસ્તકોના પરિચયો પણ લખતા રહ્યા છે. વહીવટી સેવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી એવાં દષ્ટિસંપન્ન પુસ્તકો કે જેમાં સનદી અધિકારીઓનાં આત્મકથાનકો, જેમકે, ફિલિપ વૂડરફ, અશોક મિત્ર, કપૂર, લલિત દલાલ, બી. કે. નહેરુ, રિબેરો, સુબ્રમણ્ય વગેરે સમાવિષ્ટ છે તે ઉપરાંત Philip Mason કૃત 'The Men Who Ruled India' (૧૯૫૪, Reprint ૧૯૮૫)ની ભારે પ્રશંસા કરતાં તેને વાંચી જવા ખાસ ભલામણ કરતા પણ જોવા મળ્યા છે. અસાધારણ સ્મૃતિ-મેધા એ તેમની ઈશ્વરપ્રદત્ત મોટી ભેટ તેમને બહુવિધ રીતે આશીર્વાદાત્મક બની રહી છે.

- ઋષિકુળ પરંપરાના કુલપતિ અને કુલપતિત્વ :

યાજ્ઞિકસાહેબે ગુજરાત સરકારમાંથી તા. ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૮૬ના રોજ નિવૃત્તિ મેળવ્યા બાદ નવી સ્થપાયેલી ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણના પ્રથમ કુલપતિ તરીકે તેમની નિયુક્ત થતાં સતત બે ટર્મ

(૧ ઓગસ્ટ, ૧૯૮૬ થી ૩૧ જુલાઈ, ૧૯૯૨) સુધી સેવાઓ આપીને પ્રાચીન ગુરુકુળ પરંપરાના કુલપતિપદની લુપ્ત થઈ ગયેલી ગૌરવપદ પરંપરાને સ્વકીય આચરણ અને ધ્યેયનિષ્ઠ પુરુષાર્થ થકી પુનર્જીવિત કરી પ્રસ્થાપિત કરી આપી. કુલપતિ એટલે શું અને કુલપતિની કઈ ભૂમિકા હોઈ શકે તે તેમણે ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યું. શિક્ષણસચિવ તરીકેના સુદીર્ઘ અને પરિપક્વ અનુભવ તથા છલકતા આભિજાત્ય શિક્ષકત્વના સંસ્કારબળે નવી સ્થપાયેલ યુનિવર્સિટીની દિશા કઈ હોવી જોઈએ તેનો નકશો પોતાના મનોજગતમાં બીજરૂપે અંકુરિત થયેલ હતો જ. અને તેથી જ તેમણે યુનિવર્સિટીની આગવી અસ્મિતા કંડારવા માટેનાં કેટલાંક કાર્યો જેમ કે યુનિવર્સિટીના વિવિધ ઘટકો - વિદ્યાર્થીઓ, આચાર્યો - અધ્યાપકો અને સમાજ સાથે સૌહાર્દપૂર્ણ અનુબંધ જાળવી રાખવા માટે તેમની સાથે મુલાકાતો ગોઠવવી અને તેમની અપેક્ષાઓ તથા સમસ્યાઓ જાણીને તેનો સમરસતાપૂર્ણ ઉકેલ આણવો, વિદ્યાર્થીઓ કે અધ્યાપકો માટે કુલપતિ પ્રાયઃ અદૃશ્ય રહેતા હોય છે તેના સ્થાને સામે ચાલીને તેમને મળવું, વિદ્યાર્થીઓ માટે વૈવિધ્યપૂર્ણ શિબિરોનું વર્ષભર આયોજન, યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરીમાં સાપ્તાહિક ચર્ચાવર્તુળની શરૂઆત અને તેમાં નિયમિતપણે તેમની ઉપસ્થિતિ, સેતુરૂપ પત્રિકા પાક્ષિક વૃત્તપત્ર ‘ઉદીચ્ય’ (બુધવારિયું) - ચર્ચાવર્તુળ અને પત્રમૈત્રીની ફળશ્રુતિ એ કે આ પ્રવૃત્તિમાં સક્રિય કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ આજે યશસ્વી કારકિર્દી ધરાવે છે. આ પૈકી સ્મૃતિપટલ ઉપર જળવાયેલાં કેટલાંક નામ આ રહ્યાં : પ્રો. ડૉ. દીપુબા દેવડા (પૂર્વ ઉપકુલપતિ / કાર્યકારી કુલપતિ, પાટણ), પ્રિ. ડૉ. અજય ગોર (કડી), પ્રિ. ડૉ. પ્રવીણ ચૌધરી (રાજેન્દ્રનગર), પ્રિય ડૉ. સંજય વકીલ (અમદાવાદ), પ્રિ. ડૉ. સ્ટારપાયલ ઐયર (અમદાવાદ), શ્રી દીપક સુતરિયા (આઈ.એ.એસ.), શ્રી મનીષ શાહ (ડેપ્યુટી સેક્રેટરી), પ્રો. ડૉ. હેતલ પટેલ (પાટણ યુનિવર્સિટી), શ્રી કિરણ રાવ (પાટણ) વગેરે, ‘સંશોધન જર્નલ ‘આનર્ત’ નું પ્રકાશન, પત્રમૈત્રી, યુનિવર્સિટી માટે દાન અને જમીન મેળવવા માટેના પ્રયાસો વગેરેની સાથે સાથે મૂલ્યનિષ્ઠ શિક્ષણ અને શિસ્તનો આગ્રહ વગેરેને અગ્રિમતા આપી. આ પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા યુનિવર્સિટીમાં સુમેળ અને સદ્ભાવનાનું રચનાત્મક અભિગમવાળું વાતાવરણ પેદા કરી શક્યા. તેમણે આચાર્યો અને અધ્યાપકોને યુનિવર્સિટીના સાચા સ્તંભો સ્વીકારીને યુનિવર્સિટી વિદ્યાર્થીઓ માટે જ છે, તેઓ જ તેના અંતિમ

લાભાર્થીઓ છે તે માટે સતત કાર્યશીલ રહ્યા. યુનિવર્સિટી સાથે ભારે મમત્વના કારણે યુનિવર્સિટી માટે જમીન સંપાદન સંદર્ભે જનમત કેળવવા અને ચેતના જગાડવાના શુભ હેતુથી રાંધેલા અનાજનો ત્યાગ કર્યો હતો. આ માર્ગ કોઈ આચરણશીલ શિક્ષકને જ સૂઝે અને અપનાવી શકે !

શિક્ષણ - ઉચ્ચ શિક્ષણને કેન્દ્રમાં રાખીને યુનિવર્સિટીના પાક્ષિક વૃત્તપત્ર ‘ઉદીચ્ય’ની તેમણે શરૂઆત કરી. આ ‘ઉદીચ્ય’ એટલે યાજ્ઞિકસાહેબનું ‘માનસ-સંતાન’. તેમણે આપેલ અસાધારણ અગ્રતા અને લીધેલ કાળજીના કારણે ગુજરાતના યુનિવર્સિટી વિસ્તારમાં વિશેષ ખ્યાતિ પામ્યું છે. આ પ્રવૃત્તિથી પ્રભાવિત થતાં શ્રી એચ. એમ. પટેલસાહેબે સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીને સૂચન કર્યું હતું કે “ઉત્તર ગુજરાત જેવી સાવ નાની યુનિવર્સિટીમાં વૃત્તપત્ર નિયમિત ચાલે છે, તો તેમની પ્રતિષ્ઠિત યુનિવર્સિટીમાં કેમ શરૂ ન થઈ શકે ?” નોંધવું રહ્યું કે ‘ઉદીચ્ય’ના પગલે-પગલે રાજ્યની કેટલીક યુનિવર્સિટીઓએ પોતપોતાનાં વૃત્તપત્રો શરૂ કર્યાં છે, પરંતુ પાટણની નિયમિતતા અતુલનીય છે. આજે, ‘ઉદીચ્ય’ નવારૂપરંગ - કલેવર સાથે કાર્યકારી ગ્રંથાલયી ડૉ. કનકબાળા જાનીના તંત્રીપણા હેઠળ નિયમિત અને સુચારુ રીતે પ્રકાશિત થઈ રહ્યું છે.

તેમણે સંપાદકીય સ્વરૂપે ‘આદિવચનો’ના માધ્યમથી વ્યાપક વિષયો જેમ કે શિક્ષણ - ઉચ્ચ શિક્ષણના ઉદ્દેશો, વિદ્યાર્થી અને અધ્યાપક સજ્જતા, વિદ્યાર્થી કાઉન્સેલિંગ, વાચનદેવ, પરીક્ષાની વિશ્વસનીયતા, પ્રશ્નપત્રો, શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોના સંચાલનની સાચી રીત, મહાપુરુષોની જન્મજયંતીઓની સાર્થક ઉજવણી, તપાસ અહેવાલ લેખન, ગ્રંથાલય અને ગ્રંથપાલ, યુનિવર્સિટી / કોલેજના કામકાજ સારું આવતા અધ્યાપકોને ફાજલ સમયમાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયની મુલાકાત લેવા માટે પ્રેરવા, યુજીસી અનુદાન પ્રક્રિયા, નાગરિકઘડતર વગેરેને આવરી લેતું તેમનું આ ચિંતનનું ભાથું સમય અને સ્થળની સીમાઓનાં બંધનોથી પર હોવાથી અર્થાત્ શાશ્વત મૂલ્ય ધરાવતું હોઈ આજે પણ પ્રસ્તુત બની રહે છે. ગાંધીજી, નહેરુ, ઉમાશંકર જોશી વગેરેની જયંતીઓની ઉજવણી નિમિત્તના લેખો વિદ્યાર્થીઓ અને સમગ્રતયા જનસમાજને આવા પ્રસંગોએ શું કરવું અને શું ન કરવું તે સંબંધી દિશા-નિર્દેશ કરે છે. નહેરુજયંતીની સાર્થક ઉજવણી માટે નહેરુનાં ઉત્તમ પુસ્તકો ‘આત્મકથા’ ‘જગતના ઇતિહાસનું રેખાદર્શન’ અને ‘ભારત એક ખોજ’ વાંચી જવા ખાસ ભલામણ કરી છે. ગાંધીજયંતી ઉજવણી

નિમિત્તના લેખમાં લેખકે કર્મકાંડ તરીકે આચરવામાં આવતી કેટલીક રીતો જેમ કે ૩૬૪ દિવસ સુધી ગાંધીજીના બાવલાની અવમાનના કરનારા આગેવાનો તે દિવસે સાફ-સફાઈ કરાવીને પૂતળાને હાર ચડાવશે, ફોટા પડાવશે, બીજાઓએ કાંતેલા સૂતરના ગાળિયા પૂતળાના ગળામાં નાખશે, ભાષણમાં ગાંધીજીનું અનેકવાર નામ બોલશે અને આદર્શોની વાતો કરશે તથા ઘણા-બધા પોતાની વાજબી-ગેરવાજબી માંગણીઓના ટેકામાં ગાંધીચીંધ્યા માર્ગની ધમકી સાથે અભદ્ર દેખાવો કરી જાહેર મિલકતોનો નાશ કરવો વગેરે અને ભવિષ્યમાં મહોલ્લે મહોલ્લે ગાંધી મંદિરો ખોલી તેની પૂજા - અર્ચના થશે, 'ગાંધી સહસ્રનામ' વગેરેનું ગાન થશે વગેરે દુઃખ સાથે વર્ણવીને નોંધ્યું છે કે 'ગાંધીજીની યાદમાં આટલી બધી ઉજવણી કરવામાં ગાંધીજીએ લખેલું કંઈપણ વાંચવાનો અથવા એમનું ઉપદેશેલું કોઈપણ આચરવાનો આપણને સમય ન મળે તેમાં આપણો કંઈ દોષ ?' આ ઉપરાંત 'સ્વાતંત્ર્યપર્વ' અને 'પ્રજાસત્તાક' પર્વોની ઉજવણી પ્રસંગોના લેખોમાં પર્વોનું હાર્દ સમજાવવાની સાથે ધ્વજવંદન કઈ રીતે કરાય, રાષ્ટ્રગીત નિયત સ્વરાંકન સાથે ગાવાની રીત અને તેની તાલીમ ક્યાંથી મળી શકે તેની પણ જાણકારી આપવી, હિંદુ દેવસ્થાનો સ્વચ્છ રાખવા અપીલ, મતાધિકારનું મહત્ત્વ, અંતઃપ્રેરણાની સાતત્યતા, સ્વયંશિસ્ત અને આત્મનિરીક્ષણનો આગ્રહ, ગાંધીજી નિર્દેશિત સાત સામાજિક પાતકો: તત્ત્વહીન રાજકારણ, શ્રમવિહીન સંપત્તિ, નીતિવિહીન વ્યાપાર, ચારિત્ર્યવિહીન શિક્ષણ, વિવેકહીન વિકાસ, માનવતાવિહીન વિજ્ઞાન અને ત્યાગવિહીન પૂજામાંથી બહાર નીકળવા સંદર્ભે લેખકનું ચિંતન 'જો સાતેય ભેગાં થાય તો શું અનિષ્ટ ન કરે ? અને આપણો ત્યાં હવે આ સાતમાં કોઈ બાકી રહે છે ? વિચારીએ, સુધરવાનો સંકલ્પ કરીએ, અમલમાં મૂકીએ'. વગેરે સુચિતનીય બની રહે છે. 'વાંચે ગુજરાત' ૨૦૧૧-૧૨ના અભિયાન પ્રસંગે પુસ્તક વાચનનું મહિમાગાન અને વિદ્યાર્થીઓને ઇનામ સ્વરૂપે પુસ્તકો આપવા અંગે ધ્યેયનિષ્ઠ પ્રચાર - પ્રસાર કરવામાં આવેલ. આ જ વાત શ્રી યાજ્ઞિકસાહેબે ૨૨ વર્ષ પૂર્વે ૧૯૮૯ના પ્રારંભમાં કરી હતી અને એક ડગલું આગળ જઈને આગેવાનોને અપીલ કરી હતી કે 'આગેવાનોએ પણ સંકલ્પ કરવો જોઈએ કે તેમના હસ્તે વહેંચાતાં ઇનામો પુસ્તકના રૂપમાં હોય તો જ પોતે આમંત્રણ સ્વીકારે ! આમ, યુનિવર્સિટીના કુલપતિ

માટેના નિયત કાર્યક્ષેત્ર - કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના સંચાલનના પ્રશ્નો, અભ્યાસક્રમ અને પ્રશ્નપત્રો, પરીક્ષાઓ અને પરિણામો, અને અન્ય આનુસંગિક બાબતોની મર્યાદાથી ઉપર ઊંઠીને સવિશેષતઃ પ્રજા કેળવણીનું કાર્ય આદિવચનોના માધ્યમથી કરવામાં આવ્યું છે, જે વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

કુલપતિ તરીકે આવશ્યક વહીવટીય કામગીરી સંપન્ન કરવાની સાથે નવી જ શરૂ થયેલી યુનિવર્સિટી માટે સંશોધન જર્નલ 'આનર્ત'ની શરૂઆત, યુનિવર્સિટી ગીત નક્કી કરવું, વિદ્યાર્થી શિબિરોનું આયોજન વગેરે કાર્યો તેમની દૂરંદેશિતામાં ઘોતક છે.

કુલપતિપદેથી સેવાનિવૃત્ત થતાં કવિપ્રતિભાના પરિચાયક એવા એક પ્રેરક વિદાય ગીતની રચના પૃથ્વી છંદમાં કરીને પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરી હતી. આ ગીતની થોડીક પંક્તિઓ માણીએ :

વિદાય ! વસમી ઘડી ! વરસ કેં વીત્યાં દોહલાં,
સરસ્વતી ઉછંગમાં, ઉર ઉમંગ-ઉત્સાહમાં;
કંઈ વળી નિરાશમાં; કવચિત, સાગરે જ્ઞાનના
પીયૂષલવ પામવા; કદીક આત્મની ખોજમાં.

...

જરીક રમી વ્યક્તમાં, સરી જવું જ અવ્યક્તમાં-
નિસર્ગ તણી રીત આ; ત્યહીં ન મોહ કે શોક ના !

...

સામાજિક સંગઠનોમાં સેવા :

રાજ્ય સરકારની સેવામાંથી અને કુલપતિ તરીકે નિવૃત્તિબાદ કેટલાંક સમાજસેવી સંગઠનો સાથે સંકળાયેલા રહી તેના પ્રમુખ કે ટ્રસ્ટી તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યા છે, જેમ કે, સરદાર પટેલ સમાજ સેવા ટ્રસ્ટ, નડિયાદ - પ્રમુખ, નડિયાદ એજ્યુકેશન સોસાયટી - ગવર્નિંગ બોડીના સભ્ય, ડાહીલક્ષ્મી લાઇબ્રેરી, નડિયાદ - ટ્રસ્ટી, દર્શક ઇતિહાસ નિધિ, વડોદરા - ટ્રસ્ટી વગેરે. આ ઉપરાંત ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે પણ તેમણે સેવાઓ આપી હતી.

ગ્રંથસર્જન :

સાહિત્ય અને ગંથાલયનો જીવ રહ્યા હોઈ પ્રારંભથી જ લેખનપ્રવૃત્તિમાં રસ-રુચિ રહી છે. રાજ્ય સરકારમાં સેવાકાળ દરમિયાન વસતી ગણતરી વિભાગની કામગીરી દરમિયાન વિભાગ દ્વારા 'ગુજરાતનું કાષ્ઠશિલ્પ' અને 'ગુજરાતના મેળાઓ અને ઉત્સવો' શીર્ષકો હેઠળના બે

ગ્રંથો તૈયાર કરવામાં આવ્યા હતા. જેમાં તેમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન રહ્યું હતું. આ ઉપરાંત પાટણ યુનિવર્સિટીમાં કુલપતિ તરીકેના સેવાકાળ દરમ્યાન યુનિવર્સિટીના વૃત્તપત્ર ‘ઉદ્દીચ્ય’માં ‘આદિવચન’ના માધ્યમથી વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં શિક્ષણ અને સમાજઘડતર વિશે ઠીક ઠીક લખ્યું. નિવૃત્તિ બાદ ત્રણ સ્વતંત્ર ગ્રંથોની રચના કરી. આપણે આ ગ્રંથોનો પરિચય મેળવીએ.

૧. સુભાષિત - સૌરભ : ચૂંટેલાં સુભાષિતો, અન્વય, સમશ્લોકી અને ગદ્ય અનુવાદ (૨૦૧૧)માં કુલ ૨૨૩ સુભાષિતો તેના મૂળ પાઠ, અન્વય, મોટા ભાગના શબ્દોના અર્થ, ગુજરાતી ગદ્યમાં હદ્ય અનુવાદ ઉપરાંત જે તે સુભાષિતના મૂળ છંદમાં ગુજરાતી પદાનુવાદ આપવામાં આવેલ છે. આ બધાં સુભાષિતો વિવિધ વિષયો હેઠળ વર્ગીકૃત કરીને આપવામાં આવ્યાં છે, તેમજ પ્રત્યેક વિષય હેઠળનાં સુભાષિતો તેમાં પ્રયુક્ત નાનાથી મોટા છંદો પ્રમાણે ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. વળી, પ્રત્યેક વિષયના પ્રારંભમાં જે તે વિષયનું હાર્દ મૂઠીભર શબ્દોમાં સમજાવીને જે- તે વિષયનાં સુભાષિતો કયા કયા કે કયા પ્રકારના ગ્રંથોમાંથી મળી શકે, સુભાષિતોની મહત્તા, ઐતિહાસિક - સામાજિક સંદર્ભે વગેરેનો તથા ક્વચિત્ કોઈ સુભાષિતના વિષયવસ્તુ સંદર્ભે પ્રચલિત કિંવદન્તીના ઉલ્લેખો પણ કરવામાં આવ્યા છે જે સંપાદક - અનુવાદકના વ્યાપક વાચન અને ગહનજ્ઞાનનાં પરિચાયક બની રહે છે. આજે છંદનું જ્ઞાન તેમજ છંદોબદ્ધ કાવ્યરચના વિસરાતાં જાય છે તેવા સમયે સુભાષિતોના છંદોબદ્ધ અનુવાદ અનેકવિધ રીતે ઉપયોગી બની રહે છે. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ છે કે સંગ્રહમાં સંગૃહીત ઘણાં ખરાં સુભાષિતો યાજ્ઞિકસાહેબને બાલ્યવયથી કંઠસ્થ છે. તેમની આ પ્રવૃત્તિ ‘અખંડઆનંદ’ના પ્રત્યેક અંકમાં આજે પણ ચાલુ જ છે. આ બધાં સુભાષિતો ગ્રંથસ્થ કરવામાં આવે તો બીજા બે-ત્રણ ગ્રંથો થાય.

૨. વહીવટની વાતો : સરકારી સેવાનાં સંભારણાં (૨૦૧૫)માં સૌરાષ્ટ્ર સરકારમાં માહિતી મદદનીશ તરીકે રાજકોટમાં વર્ષ ૧૯૫૧માં જોડાયા ત્યારથી શરૂ કરી પદોન્નતિ મેળવતાં મામલતદારથી શિક્ષણ સચિવ તરીકે વિવિધ સ્થળોમાં આપેલ સરકારી સેવાઓનાં સંભારણાંનું યથાસંભવ પોતાની જાતને દૂર રાખીને તથા સેવાકાળ દરમ્યાનના અવરોધો અને અડચણોને ધ્યાને લીધા સિવાય વહીવટી તંત્રમાં સૌને સાથે રાખીને કરેલ કામગીરીનું સરસ આલેખન કર્યું છે. આ સમગ્ર ગાથા કાળક્રમાનુસાર

૧૫ પ્રકરણો અને ૨૧૪ પેટાપ્રકરણોમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. અહીં આપણને સ્વાતંત્ર્યોત્તરકાલીન ગુજરાતના સવિશેષતઃ વહીવટી તંત્ર અને તેની સાથે સાથે તેના રાજકારણ અને સમાજકારણનો સાડા-ત્રણ દસક (૧૯૫૧ થી ૧૯૮૬) તથા જાહેર વહીવટની નરમાળી અને મરમાળી ઘટનાઓની ગૂંથણીથી અધિકારીઓની કાર્યશૈલીનો પણ અંતરંગ પરિચય મળી રહેતો હોઈ આ ક્ષેત્રના એક મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક સ્રોતની ગરજ સારે છે. એક સંવેદનશીલ અને રોલ-મોડેલ સરકારી કાર્યશૈલી અધિકારીની વહીવટી સેવાઓના જાત-અનુભવોને વાચા આપતો આ ગ્રંથ વિવિધસ્તરના સરકારી / બિનસરકારી કર્મચારી / અધિકારી વર્ગને પોતાના અસ્તિત્વની / ફરજની ઓળખ કરાવીને લોકહિતાર્થે સાચા કર્મયોગીમાં પરિવર્તિત થવા ઉદ્દીપકની ભૂમિકા અદા કરશે. અંગત ડાયરી-લેખનના અભાવમાં માત્ર અને માત્ર પોતાની સ્મૃતિ આધારિત રચાયેલ આ ગ્રંથ લેખકની અસાધારણ યાદદાસ્તનો દ્યોતક બની રહે છે.

૩. યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો વૃત્તાંત : ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી (સંભારણાં સહ) : ૧૯૮૬-૧૯૮૨ (૨૦૧૭). પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં યુનિવર્સિટીના સ્થાપનાકાળનાં પ્રથમ ૬ વર્ષનો સમયગાળો કે જે યાજ્ઞિકસાહેબનો કુલપતિ તરીકેનો કાર્યકાળ રહ્યો છે તે આવરી લેવામાં આવ્યો છે. લેખક સ્વયં યુનિવર્સિટીના ઘડતર અને ચણતરના સ્થપતિ રહ્યા હોઈ અર્થાત્ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના સર્જક રહ્યા હોવાથી નિરૂપિત પ્રત્યેક ઘટનામાં સ્વાનુભવનો સ્વાધ્યાય અને તે ઘટના પાછળનું એક કેળવણીવિદ્ તરીકેનું વિચારદર્શન સ્વાભાવિક રીતે વણાયેલું જોવા મળે છે. અને તેથી યુનિવર્સિટીના વિકાસની માત્ર હાડ-માંસની ગાથા (ભૌતિક વિકાસ)ના સ્થાને ‘યુનિવર્સિટીનો આત્મા’ અર્થાત્ યુનિવર્સિટીનું હાર્દ, યુનિવર્સિટીના અસ્તિત્વને સાર્થક કરતી પ્રવૃત્તિઓની પ્રસ્થાપના અને તેને કાર્યાન્વિત કરવાની મથામણો અને તેની ફલશ્રુતિની ઝલકનું પ્રસ્તુતિકરણ કરવામાં આવ્યું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીશું કે અહીં યાજ્ઞિકસાહેબ યુનિવર્સિટીની સંકલ્પનાનો ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે પૂર્ણતઃ ભકિતભાવથી પ્રેરાઈને ઘૂંટી ઘૂંટીને રંગ લાવ્યા છે અને તેમાં જ આ યુનિવર્સિટીની અને આ ગ્રંથની આગવી ઓળખ અને મહત્તા બની રહે છે. આ ગ્રંથ ગુજરાતની યુનિવર્સિટીઓના ઇતિહાસ-લેખન માટે નવપ્રસ્થાનકારક અને સવિશેષતઃ યુનિવર્સિટી એટલે શું ?

કુલપતિ હોવું એટલે શું ? કુલપતિ - ઉપકુલપતિઓની શિક્ષણના વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં રહેલી ભૂમિકા, યુનિવર્સિટીને ક્રિયાશીલ અને સાર્થકત્વ બક્ષવા કઈ કઈ પ્રવૃત્તિઓ હાથ ધરવી જોઈએ વગેરે માટે દિશાસૂચક બની રહેશે. અને આ સાથે આ ગ્રંથ તૈયાર કરવા માટે પ્રાયઃ એકાદ દશક પૂર્વે યાજ્ઞિકસાહેબ પાસે ટહેલ નાખનાર અને આ હેતુ યાજ્ઞિકસાહેબના સતત સંપર્કમાં રહેનાર તત્કાલિન કુલપતિ પ્રોફેસર ડૉ. બાબુભાઈ પ્રજાપતિ પણ આપણાં અભિનંદનનાં અધિકારી બની રહે છે.

૪.વિદ્યાવિહાર : ‘ઉદીચ્ય’માં પ્રગટ થયેલા કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકના વિચારો / સંપા. ડૉ. દક્ષેશ ઠાકર. (૨૦૧૩). ‘ઉદીચ્ય’માં સંપાદકીય સ્વરૂપે લખાયેલાં ‘આદિવચનો’ પૈકી ફક્ત ૫૪ અહીં સમાવિષ્ટ છે. સાદી અને સરળ ભાષામાં લખાયેલાં આ બધાં ‘આદિવચનો’માં યુનિવર્સિટીના વિવિધ ઘટકોના ઘડતર અને ચણતર અથવા સમગ્રતયા ઇન્સ્ટિટ્યૂશનલ બિલ્ડિંગ માટેના ચિંતન અને પ્રયાસોની ઝાંખી જોવા મળે છે.

યાજ્ઞિકસાહેબ સાથેનાં સ્નેહ-સંભારણાં :

આ લખનારે યાજ્ઞિકસાહેબના કુલપતિ તરીકેના કાર્યકાળના પ્રાયઃ અંતિમ સવા વર્ષ દરમિયાન અને ત્યારપછી પણ નિવૃત્તિપર્્યંત (૧૯૯૧ થી ૨૦૦૯) યુનિવર્સિટી લાઇબ્રેરિઅન અને અન્ય હોદ્દાઓ ઉપર સેવાઓ આપી હતી. આ સાથે જ યુનિવર્સિટીના પાશ્વિક વૃત્તપત્ર ‘ઉદીચ્ય’ ના તંત્રી (હકીકતમાં ખરા તંત્રી સ્વયં યાજ્ઞિકસાહેબ કે જેની ભારે કાળજી લેતા રહ્યા હતા.) તરીકે પણ ખરી. પરિણામે તેમની નજીક જવાનું થતાં તેમના વ્યક્તિત્વથી સુપરિચિત થવાની તક મળી.

એક કુલપતિ તરીકે યાજ્ઞિકસાહેબનો યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય ભણી લગાવ અસાધારણ અનુભવ્યો છે. યુનિવર્સિટીની ઓળખ ગ્રંથાલય બની રહે તેવી તેમની ધખના અને પ્રયત્નો રહ્યા હતા. ગ્રંથાલય ભવન અને ગ્રંથસંગ્રહ સમૃદ્ધિ માટે સતત કાળજી સેવતા જોયા છે. સપ્તાહમાં સરેરાશ ભાગ્યે જ કોઈ દિન એવો નહીં હોય કે કોઈ ગ્રંથ કે ભાવિ આયોજન વિશે પૃચ્છા કરતો તેમનો ફોન મળ્યો ન હોય ! તેમની નિવૃત્તિ બાદ પણ આ વલણ ચાલુ રહ્યું છે. યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસમાં સૌપ્રથમ દાન ગ્રંથપ્રાપ્તિ માટે એસ. કે. ટ્રસ્ટ તરફથી તેમણે મેળવ્યું હતું. આ સાથે વિખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્ ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરાનો અણમોલ ગ્રંથસંગ્રહ (અંદાજિત ૪૫૦૦ ગ્રંથો)

તેમની હયાતી બાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયને ભેટમાં મળે તેવું વચન તેમની પાસેથી મેળવતાં વર્ષ ૧૯૯૫માં તેમનું અવસાન થયા બાદ વડોદરામાં તેમના નિવાસસ્થાનેથી આ લખનારે આ સંગ્રહ મેળવ્યો હતો. ત્યારબાદ યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય માટે ‘ગાંધીસ્મૃતિ ભવન’ ભેટમાં મેળવ્યું અને તેમના કાર્યકાળ દરમિયાન સૌથી મોટું રૂ. ૨૧ લાખનું દાન યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલય માટે મેળવ્યું હતું. આ સંબંધી જરૂરી પ્લાન તૈયાર થતાં ખર્ચનો અંદાજ વધી જતાં દાતાશ્રીના ટ્રસ્ટીઓને મળીને દાનની રકમ રૂ. ૫૧ લાખની સ્વીકૃતિ મેળવી હતી. તત્કાલીન સમયમાં યુનિવર્સિટી કાર્યાલય અને ગ્રંથાલય ઠીક ઠીક અંતરે હોવા છતાં ગ્રંથાલયની મુલાકાત પ્રાયઃ નિયમિત લેતા રહ્યા હતા. વધુમાં, સાપ્તાહિક ચર્ચાવર્તુળ ‘બુધવારિયું’નું આયોજન યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં તેમની અધ્યક્ષતામાં નિયમિત રીતે મળતું હોવાથી સ્થાનિક કોલેજના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરવા પ્રેરાતા રહ્યા હતા. આમ, ગ્રંથાલય માળખાગત સુવિધાઓથી સંપન્ન બને તેટલું જ નહીં પરંતુ સક્રિય બને, તેનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય તેવી સતત ખ્વાહિશ ધરાવતા રહ્યા હતા. ગ્રંથાલયની તેમની મુલાકાતોથી અમે સૌ વિશેષ પ્રોત્સાહિત થતા હતા, તેમજ ગ્રંથાલયની વહીવટી ગૂંચો પણ ત્વરિત ઉકેલાઈ જતી હતી. અનુભવે જણાવ્યું છે કે આજના આપણાં યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયો ઘણી બધી રીતે સૂનાં પડી રહ્યાં છે. કુલપતિશ્રીઓની ગ્રંથાલય નિસબત ઘણી બધી રીતે ઉત્તમ પરિણામો લાવી શકે છે. પરંતુ ભારે વ્યથા સાથે નોંધવું પડે છે કે યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં કુલપતિઓની ઉપસ્થિતિ તેમજ અધ્યાપકીય નિષ્ઠા સાથેનું મમત્વ અદૃશ્ય થતું જવાથી યુનિવર્સિટીનાં ગ્રંથાલયો પણ ઉપેક્ષિત - લૂલું અંગ બની રહ્યાં છે. યુજીસી / રાજ્ય સરકારની સહાયથી વિશાળ ભવનો અને અન્ય માળખાગત સુવિધાઓથી ગ્રંથાલયો સંપન્ન બની રહ્યાં છે, પરંતુ જીવ વિહીન ભાસે છે. આ હેતુ ગ્રંથાલયોને હર્યાભર્યા જ્ઞાનનાં ઊર્જાવાન ઉપવનોને ક્રિયાશીલ - vibrant રાખવા માટે યાજ્ઞિકસાહેબનો રાહ કુલપતિશ્રીઓ અપનાવે તેવી એક ગ્રંથાલયી તરીકેની અભિલાષા છે.

ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિમાં તેઓશ્રી વિશેષ રસ દાખવતા હતા તેનું એક અન્ય પ્રમાણ એ કે તેમણે અને ઉપકુલપતિશ્રી ડૉ. દાઉદભાઈ ઘાંચીસાહેબે યુનિવર્સિટીમાં સૌપ્રથમ સ્વવિત્ત ધોરણે ગ્રંથાલય અને માહિતી વિજ્ઞાન

અનુસ્નાતક વિભાગ શરૂ કરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરી તે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે તેમની નિવૃત્તિના આગલા દિવસે અર્થાત્ તા. ૩૦ જુલાઈ, ૧૯૯૨ના રોજ આ બંને સાહેબોએ ઉપસ્થિત રહીને વિધિવત રીતે આ વિભાગનું ઉદ્ઘાટન કર્યું હતું.

સમાજજીવનનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સન્માનના અધિકારી બની રહેવા પાછળ તેમની કર્તવ્યનિષ્ઠા અને ઉદાત્ત માનવીય ભાવનાને શ્રેય જાય છે. તેમનામાં એક મૂઠી ઊંચેરી માનવતાનાં દર્શન કરી રહ્યો છું. રાજ્યના શિક્ષણ સચિવપદેથી સેવાનિવૃત્ત થયા બાદ અને તેની ઉપલી પાયરીના અધિકારી - કુલપતિ તરીકે નિયુક્ત થવા છતાં સનદી અધિકારી - સચિવની સાહેબીનો ત્યાગ કરીને પોતાની જાતને પ્રાચીન ભારતીય શિક્ષણ પરંપરાના કુલગુરુ તરીકે ઢાળી દીધી હતી. કાર્યાલય સમય બાદ પોતાના નિવાસસ્થાને પ્રસંગોપાત્ત પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું અધ્યાપન કરાવતા રહ્યા હતા - એક ઉમદા શિક્ષકનો જીવ બની રહ્યા હતા. આજે કુલપતિઓની કોર્પોરેટ ઓફિસો અને એસીથી સજ્જ લકઝરી કારો અને અન્ય સુવિધાઓની ઉપલબ્ધિ વચ્ચે વિદ્યાર્થીઓ - અધ્યાપકો વગેરેને તેમનાં ભાગ્યે જ દર્શન થતાં હોય છે, ત્યારે યાજ્ઞિકસાહેબને પાટણ યુનિવર્સિટીના કામચલાઉ કાર્યાલયમાં ઉનાળાની અસહ્ય ગરમીનો - તાપનો સામનો કરવા માથે ભીનું કપડું રાખીને કામ કરતા જોવા છે. તેમના ખંડમાં એક પંખો જ હોય અને લાઈટનાં રિસામણાં-મનામણાં ક્યારે થાય તે નક્કી નહીં.

કુલપતિ માટે ફાળવવામાં આવેલી કાર પણ સાવ સામાન્ય અને નોન એસી. અને તે પણ રાજ્ય સરકારે કાઢી નાખેલ કારોમાંથી યુનિવર્સિટી માટે ખરીદી કરેલ તે. આદ્યકુલપતિશ્રીએ ઇચ્છ્યું હોત તો કમ સે કમ એસી ઓફિસ અને સારી ગાડીનો ખર્ચ પાડી શકત. પરંતુ, આ ગાંધીજનને આવો વિચાર આવે ખરો ! તેમનું તો ધ્યેય રહ્યું હતું કે આ યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનો હેતુ યથાર્થમાં જળવાય, તેનો લાભ છેવાડાની વ્યક્તિને મળે, યુનિવર્સિટી એટલે શું અને કુલપતિ હોવું એટલે શું ની ભાવનાને ચરિતાર્થ કરવા સતત કાર્યરત રહ્યા હતા.

અમદાવાદ જવાનું થાય ત્યારે યુનિવર્સિટીના અધિકારીઓ / કર્મચારીઓને સામેથી કહે કે અમદાવાદ કોઈએ આવવું હોય તો પોતાની સાથે આવી શકે છે. એકાદ પ્રસંગે આ લખનારને પોતાની સાથે કારમાં લઈ જવાનું

નક્કી થયું હતું, પરંતુ ભૂલથી નીકળી ગયા અને પાટણ નગર બહાર ચાર-પાંચ કિલોમીટર પહોંચ્યા પછી સ્મૃતિ તાજી થતાં ત્યાંથી પરત થઈને લઈ ગયા હતા. આ છે યાજ્ઞિકસાહેબ.

શ્રી યાજ્ઞિકસાહેબની એક ખાસ આગવી ખાસિયત એ રહી છે કે યુનિવર્સિટી પ્રત્યે તેમનું મમત્વ અદ્યાપિપર્યંત અસાધારણ રહ્યું છે. યુનિવર્સિટીમાં થતી નાની મોટી અશોભનીય ઘટનાઓથી વ્યથિત થતા તેમ જ ઉપલબ્ધિઓને વધાવતા પણ રહે છે. અરે ! ઘણી વખત તો પોતાનો ઊભરો પણ ઠાલવતા જોવા મળે છે. તેમાં યુનિવર્સિટી પ્રત્યેની તેમની નિષ્ઠા જ કારણભૂત રહી હોય છે. સ્વજન સિવાય આવી વાત કે ચિંતા કોણ કરે ? આજે કુલપતિપદેથી નિવૃત્ત થયાના ત્રણ દશક બાદ અને ૯૪ વર્ષની વયે પણ યુનિવર્સિટીનું હિત તેમના હૈયે વસેલું જોવા મળે છે.

ગૌરવપ્રદ ઘટના :

યુનિવર્સિટીના વર્તમાન કર્ણધારો - સન્માનનીય કુલપતિશ્રી ડૉ. જે. બી. વોરાસાહેબ વગેરે સૌએ - આદ્ય કુલપતિશ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિકસાહેબને D. Litt.ની માનદ્ ડિગ્રી એનાયત કરવાનો નિર્ણય કરી તેમને ગૌરવ બક્ષ્યું તે માટે તેમ જ યુનિવર્સિટીને ગૌરવાન્વિત કરી તે માટે હાર્દિક અભિનંદનના અધિકારી બની રહે છે. આ ગૌરવવંતા પ્રસંગે કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ અને સમગ્ર સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર પૂજ્ય શ્રી યાજ્ઞિકસાહેબને અને સાથે સાથે આ જ્ઞાનયજ્ઞના ઋત્વિજ થવા બદલ કુલપતિ શ્રી ડૉ. વોરાને અભિનંદન પાઠવતાં ગર્વની લાગણી અનુભવે છે. શ્રી યાજ્ઞિકસાહેબ માટે આપણે યજુર્વેદ (૩૬.૨૪)ની પ્રાર્થનામાં સૂર પુરાવીએ : ‘પશ્યેમ શરદઃ શતમ ! જીવેમ શરદઃ શતમ્.’ અને અંતમાં મહાકવિ નાન્દાલાલના શબ્દોમાં કહીશું કે -

શું શું સંભારીએ અને શી શી રીતે પૂજીએ
પુણ્યાત્માઓનાં ઊંડાણો આભ જેવા અગાધ છે.

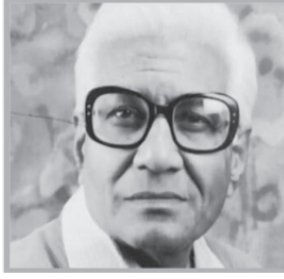
(સંપર્ક : શ્રી કુલીનચંદ્ર યાજ્ઞિક, અચાભાઈની ખડકી નાગરવાડો, ગોવર્ધન સ્મૃતિ મંદિર પાસે, નડિયાદ- ૩૮૭૦૦૧, ફોન : ૦૨૬૮-૨૫૬૬૬૭૮, મોબાઈલ : શ્રી નીરજ યાજ્ઞિક : ૯૮૨૪૦૪૦૬૭૮)

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

શ્રદ્ધાંજલિ

દિલીપ રોય (૧૯૩૮ - ૨૦૨૦)

શ્રી મોહનલાલ પટેલ સાહિત્ય વર્તુળ, કડીના એક પ્રાણવાન સાહિત્ય-સર્જક (ટૂંકીવાર્તા, લઘુકથા, બાળસાહિત્ય, અનુવાદ વગેરે), ચિત્રકલા, સંગીતકલા તથા નાટ્યકલાના મર્મજ્ઞ અને સર્વ વિદ્યાલય, કડીના ભૂતપૂર્વ વિદ્યાર્થી અને શિક્ષકનું અવસાન કડીમાં તા. ૧૯ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦ના રોજ થયું. તેઓશ્રી

સર્વ વિદ્યાલય પરિસરનું નિરાળું વ્યક્તિત્વ હોવા ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓમાં શ્રદ્ધેય ગુરુવર્ચ તરીકે તેમજ શિક્ષક પરિવારમાં પ્રીતિપાત્ર હતા. તેમનું મૂળવતન બાંગ્લાદેશનું ચાંદપુર ગામ. તેમના પિતાશ્રીએ ૧૯૩૦-૩૧માં સ્થળાંતર કરીને કડીને પોતાની કર્મભૂમિ બનાવતાં દિલીપ રોયનું માધ્યમિક સુધીનું શિક્ષણ સર્વ વિદ્યાલયમાંથી સંપન્ન થયું હતું. તેઓશ્રીએ એમ. એ. (ગુજરાતી), ડી.ટી.સી., એસ.ટી.સી. અને સાહિત્ય રત્નની ડિગ્રીઓ મેળવી હતી. તેમણે સર્વ વિદ્યાલય, કડીમાં ચિત્ર શિક્ષક તરીકે નિવૃત્તિપર્યંત સેવાઓ આપી હતી. તેઓશ્રી એક ઉત્તમ ચિત્રકાર હતા. સર્વ વિદ્યાલયના સંસ્કાર ભવનમાં તેમણે દોરેલાં કેટલાંક ઉત્તમ ચિત્રો સુલભ છે. સાહિત્ય સર્જન : વાર્તાસંગ્રહ : તૃષિત અનુરાગ; ગુજરાતી અનુવાદો : (બંગાળીમાંથી) સ્વર્ગની છબી (નવલકથા) - લે. પ્રફુલ્લ રોય, શ્રી શ્રી મા આનંદમયી - લે. ગુરુપ્રિયાદેવી ભાગ-૪, ૭, ૧૨ (ત્રણ પુસ્તકો), માયેર કથાય મા - (મા આનંદમયીની વાતો), (અંગ્રેજીમાંથી) Sacred Books Inc. U.S.A.નાં The Vedas & Upanishads, Bhagwatgita, Mahabharat. (હિન્દીમાંથી) Sacred Books Inc. U.S.A.નાં પુસ્તકો શ્રીમદ્ ભાગવત્ ઔર મહાભારત આધારિત કૃષ્ણકથા, ધર્મશાસ્ત્ર, આર્જુનસ-ગૃહ્યસૂત્ર, શ્રી રામ શર્મા (ગાયત્રી પરિવાર, હરિદ્વાર) કૃત ગાયત્રી મંત્રમેં વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિકોણ. સંપાદન : લઘુકથા વિશેષ; બાળસાહિત્ય : સુભાષચંદ્ર બોઝ - (બાલ ભારતી પુસ્તક શ્રેણી) વગેરે. તેમણે ૨૫૦થી અધિક ટૂંકી વાર્તાઓ,

લઘુકથાઓનું સર્જન કર્યું છે, જે વિવિધ સામયિકો, દૈનિકોમાં પ્રગટ થઈ છે.

સદ્ગત આચાર્યશ્રી મોહનલાલ પટેલે દિલીપ રોયના વાર્તાસંગ્રહ ‘તૃષિત અનુરાગ’ને આવકારતાં વાર્તાકલાનો પરિચય કરાવતાં નોંધ્યું છે કે ‘ચિત્રકળાની દુનિયામાં ચાલ્યો ગયેલો એક લિટરરી આર્ટિસ્ટ ‘તૃષિત અનુરાગ’ લઈને સાહિત્યની

દુનિયામાં ફરી પાછો દેખા દે છે. એ જ એક ગરવા આનંદની વાત છે. દિલીપ રોયની વાર્તાઓની સૌથી વધારે ધ્યાન ખેંચતી બાબત છે કે એમની વાર્તાઓમાં રહેલી સચ્ચાઈ. સચ્ચાઈ એટલે ઘટનાઓનું સત્ય એવો અર્થ અહીં અભિપ્રેત નથી. અહીં તો રોયના વાર્તાવિશ્વમાં વિહરનાર ભાવકને કોઈક ને કોઈક સાચા જીવનનો અનુભવ થાય છે. એ વાર્તાઓમાં રહેલા જીવનના સંદર્ભમાં ક્યાંય બોદાપણું નથી. ઊણું, હીણું કે ઉદાત્ત જે હોય તે પણ એમની વાર્તાઓમાં જીવન ધબકતું જોવા મળે છે. એમાં બનાવટ, અતિરેક કે અસમતોલપણું ભાગ્યે જ દેખાશે. નિર્વેદની પળો હોય, મન હતાશાથી આવૃત્ત હોય, કે ચિત્ત જલદ સંતાપથી સીઝી રહ્યું હોય, કે પછી મન મદહોશ બની રહ્યું હોય. ચિત્તની આ લીલાઓના આલેખનમાં એક પ્રગલ્ભ અને સ્થિર વાર્તાકારનું જ દર્શન થાય છે.”

સ્વ. દિલીપ રોય કલામર્મજ્ઞ અને વિદ્યાર્થી વત્સલ શિક્ષક ઉપરાંત કડી નગરમાં સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકાર તરીકે ખ્યાતિપ્રાપ્ત હતા. તેમના અવસાનથી સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગરના ચેરમેન તથા કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ તથા સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર શોક સંતપ્ત હૈયે શોકાંજલિ અર્પણ કરતાં પ્રાર્થના કરે છે કે ઈશ્વર સદ્ગત આત્માને ચિરશાંતિ અર્પે અને તેમનાં પરિવારજનોને આઘાત સહન કરવાની શક્તિ આપે.

સર્વ વિદ્યાલય પરિવાર

સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ કડી, ગાંધીનગર : ઇતિહાસની અટારીએથી

ખેતીમાંથી વેદાંત

(સ્વ. શ્રી શંકરભાઈ જેસંગભાઈ પટેલનું જીવનવૃત્તાંત)

ડૉ. રણજિત એમ. પટેલ (અનામી)

મહેસાણા જિલ્લાના ખેડૂત શ્રી જેસંગભાઈને ત્યાં શંકરભાઈનો જન્મ થયો. માતા સંતોકબહેનના પૂર્વજન્મના સંસ્કારે શંકરભાઈમાં તેજ પ્રગટ્યું હતું. જેસંગભાઈને ત્રણ સંતાનો : કચરાભાઈ, શંકરભાઈ અને અમથીબહેન.

કચરાભાઈમાં ભોળપણ વધારે તેથી સામાજિક-વ્યાવહારિક કાર્યોની જવાબદારી યુવાનવયે જ શંકરભાઈના શિરે આવી પડેલી. વળી, કચરાભાઈને આઠ સંતાનો હતાં, તેમના સંબંધો-લગ્નો, ખેતીની સારસંભાળ વગેરેની જવાબદારી પણ શંકરભાઈએ કચરાભાઈની સાથે રહીને નિભાવેલી. આમ, શંકરભાઈનું યુવાનવયથી જ સાંસારિક બોજ વહન કરવાનું ઘડતર થતું રહ્યું. કચરાભાઈનાં પત્ની દિવાળીબાની વૈદકિય બાબતમાં ભારે કોઠાસૂઝ, તેઓ ઘરગથ્થુ ઉપચારો દ્વારા તે જમાનામાં ગામલોકોની સેવા કરતાં.

લાંઘણજ ગામ આમ તો આગળ પડતું, સુધારાવાદી વિચારસરણીવાળા કો'ક-કો'ક વીરલા પેદા કરનારું ગામ. શંકરભાઈનું બાળપણ લાંઘણજ ગામમાં વીત્યું. એ વખતે શિક્ષણની આટલી બધી સુવિધા નહોતી. 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે ધમધમ'નો એ જમાનો હતો. એમણે સાત ધોરણ સુધીનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. એ જમાનામાં ભણનાર પણ ઓછા ને ભણાવનાર માબાપ પણ ઓછાં. વળી, એ વખતે તો સાત ચોપડી ભણનાર પણ શિક્ષક થઈ શકતા. શંકરભાઈએ સાત ધોરણ પૂરાં કર્યાં ને લાંઘણજ ગામે શિક્ષક તરીકે જોડાયા. માતાપિતાના સુસંસ્કારો અને આદર્શોને સથવારે એમણે શિક્ષકાર્ય આરંભ્યું. કડવા પાટીદાર સમાજના સુધારાવાદી વિચારધારાવાળા વીરલાઓ તે સમયે કડી ખાતે એક શિક્ષણ સંકુલ ઊભું

કરી રહ્યા હતા. જમીન સંપાદન કરી ગૌશાળા સાથેની નિવાસીશાળા ઊભી કરવાનું આયોજન થયું હતું.

શંકરભાઈ પર અભ્યાસકાળથી જ અમુક ઉચ્ચ આદર્શોએ કબજો જમાવી દીધેલો, એ જમાનો ગાંધીયુગનો હતો, આદર્શોનો યુગ હતો. શંકરભાઈને અભ્યાસ દ્વારા નવું જાણવાનું નવા, આદર્શો ને માતાપિતા દ્વારા સુસંસ્કારો અને અધ્યાત્મનું ભાથું સાંપડ્યું હતું.

એ જમાનામાં કન્યા કેળવણી નહીંવત્ હતી. માબાપ પણ પોતાના પુત્ર માટે કન્યાની પસંદગી કરવાની થાય ત્યારે, એને રસોઈ, ખેતીકામ અને ગાય-ભેંસનું દૂધ દોહતાં આવડે છે કે નહીં તેનું પરીક્ષણ કરતાં. પિતા જેસંગદાસે શંકરભાઈ માટે આવી ગુણિયલ કન્યા પસંદ કરી.

પુરીબહેનમાં ભલે અક્ષરજ્ઞાન નહોતું, પણ ચારિત્ર્ય, નૈતિકતા, સહનશીલતા, વિવેક, કૌવત જેવા સદ્ગુણોનું ઘડતર થયેલું હતું. એક વખત ગામમાં બે પાડા લડતા-લડતા આવી ચડેલા. લડતા પાડાઓને છૂટા પાડવાનું કોઈનું ગજું નહીં, પુરીબહેન હાથમાં સાંબેલું લઈ બહાર નીકળ્યાં ને પાડાને ભગાડ્યા. ગામ આખાએ પુરીબહેનની બહાદુરીનાં મોંઘટ વખાણ કર્યાં. આવાં પુરીબહેન પુત્રવધૂરૂપે જેસંગદાસના ઘેર આવ્યાં.

કડીમાં સર્વવિદ્યાલય નામથી શિક્ષણ સંકુલનો પાયો પૂ. છગનભાએ નાખેલો. એ જમાનામાં ભણતરનો મહિમા બહુ ઓછો. માબાપ પોતાનાં સંતાનોને ભણાવવાને બદલે ખેતીકામમાં પલોટે. એ વખતની વિચારસરણી ખેતીપ્રધાન હતી, પણ અત્યારે પરિસ્થિતિ બદલાઈ છે. આજે આપણે અનાજ પકવતી ધરતી પર ફેંકટરીઓ ઊભી કરીને કેમિકલ્સ પકવાવ લાગ્યા છીએ !

કડીની સંસ્થા માટે પૂ. છગનભા અને પોપટલાલ ગુલાબદાસ તરફથી શંકરભાઈને કહેણ આવ્યું. શંકરભાઈ અંગ્રેજી નહીં ભણેલા પણ કડીની સંસ્થાની ગૌશાળાની જવાબદારી એમને સોંપવામાં આવી.

એ જમાનામાં વિદ્યાર્થીઓને ભણવા માટે તૈયાર કરવા પડતા. પૂ. છગનભા, શંકરભાઈ અને અન્ય શિક્ષકો ગામે-ગામ જઈ લોકોને પોતાનાં છોકરાને ભણાવવા મોકલવાની પ્રેરણા આપતા. સંસ્થામાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવા, જમવા, ભણવા વગેરેની તમામ સુવિધાઓ ઓછા ખર્ચે મળતી હોવા છતાં, માબાપ પોતાનાં બાળકોને ભણાવતાં નહોતાં.

કડીની સંસ્થામાં શંકરભાઈનું યોગદાન ખૂબ મોટું. વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણા આપી શિક્ષણ લેતા કરવા, શિક્ષણસંસ્થાના નિભાવ અને વિકાસ માટે તનતોડ પ્રયત્નો કર્યા. સંસ્થામાં સેવકરૂપે અને વતનમાં વ્યવહાર ચાલવતી વખતે એમનાં જુદાં સ્વરૂપોનાં દર્શન થાય. જેવી વાણી તેવું વર્તન, ગણેશપુરાના હરગોવનબાપા (કડી અને ગાંધીનગરની સર્વ વિદ્યાલય સંસ્થાના અદના સેવક વકીલ શ્રી ધનાકાકાના પિતાશ્રી) સાથે શંકરભાઈને સાચી દોસ્તી. સગાભાઈ જેવો એકબીજાને નાતો હતો. હરગોવનબાપાનો સહયોગ કડી સંસ્થાને સાંપડેલો. શંકરભાઈ છ-બાર મહિને લાંઘણજ જાય ત્યારે રસ્તામાં ગણેશપુરા ગામે હરગોવનબાપાના મહેમાન અચૂક બને.

કડી સંસ્થામાં જોડાયા પછી શંકરભાઈના આદર્શો દઢ રીતે પ્રસ્થાપિત થતા ગયા ને એ આદર્શોને એમણે પોતાના જીવન વ્યવહારમાં મૂક્યા. એક રૂઢિવાદી સમાજમાં આવા સુધારાવાદી આદર્શોને કેળવવા ને એને પોતાના જીવનમાં ચરિતાર્થ કરી બતાવવા એ કાંઈ નાનીસૂની કાંતિ ન કહેવાય !

એક વખત ગૌશાળામાં સિંધીઓ પોતાની ગાયો સાથે ધસી આવ્યા, એમનો ઇરાદો પોતાની ગાયોને ગૌશાળાનું ઘાસ ખવડાવવાનો હતો. શંકરભાઈ ગાયોના ટોળાં વચ્ચે ઘેરાઈ ગયા. એટલામાં વિદ્યાર્થીઓનું ટોળું ત્યાં આવી પહોંચ્યું, બીજા માણસો પણ આવી ગયા ને સિંધીઓને પકડી લીધા. એમની પાસેથી અફીણ પણ નીકળ્યું. શંકરભાઈએ સિંધીઓને આવો અનીતિનો ધંધો છોડી દેવા સમજાવ્યા ને પોલીસને ન સોંપતાં ક્ષમા આપી છોડી મૂક્યા !

એક વખત ગૌશાળામાંથી ઘોડો અને બળદ ચોરાઈ ગયા. શંકરભાઈએ ચોરનું પગેરું શોધવા મથામણ કરી. તેઓ દેઉસણા ગામે ગયા. વડીલો પાસેથી ચોરોની માહિતી

મેળવી લીધી. વડીલોએ શંકરભાઈને વિનંતી કરતાં કહ્યું કે, 'ઘોડો અને બળદ તમારી સંસ્થામાંથી આવ્યાં હશે એની અમને ખબર નહોતી. અમે યુવાનિયાઓને ઠપકો આપીશું. અમે ખૂબ શરમાઈએ છીએ તેથી તમારો ઘોડો અને બળદ સંસ્થાની દેઉસણાની સીમની જમીનમાં મૂકી જઈશું.' ને ઘોડો અને બળદ આવી ગયા !

ગૌશાળાની જમીનમાં શક્કરિયાં વાવેલાં. શંકરભાઈનાં સંતાને એક શક્કરિયું જમીનમાંથી ખોદી કાઢ્યું. શંકરભાઈને આ વાતની ખબર પડતાં જ બાળકોને સમજાવી કહ્યું, કે, 'સંસ્થાની વસ્તુ મફત ન ખવાય.' ને શક્કરિયું ફરી પાછું જમીનમાં દાટી દીધું ! થોડા સમય પછી એક વખત શંકરભાઈને તાવ આવેલો, શંકરભાઈએ બાળકોને કહ્યું કે, 'તમે પાછા વળતાં ખેતરમાંથી મૂળો લેતાં આવજો.' છોકરાંઓ પાછાં આવ્યાં ત્યારે કહ્યું કે, 'બાપા, ખેતરના માલિક હતા નહિ તેથી પૂછ્યા સિવાય મૂળો ન લેવાય એટલે મૂળો લાવ્યા નથી.' શંકરભાઈને આ જવાબથી ખૂબ આનંદ થયો, પોતે શીખવેલો આદર્શ બાળકોએ ચરિતાર્થ કરી બતાવ્યો તેનો તેમને હરખ ઊપજ્યો.

શંકરભાઈએ કડી સંસ્થા પાસેથી પોતાને રહેવા મળેલા મકાનની આજુબાજુની અડધા વીઘા જેટલી જમીન શાકભાજી તેમજ પોતાની ગાય માટે ઘાસ ઉગાડવા લીધેલી. તેઓ છોકરાંઓને એ જમીનમાં ઊગેલી ચીજવસ્તુઓ લેવા દેતા, પણ ગૌશાળાની જમીનમાંથી કંઈ જ ન લે તેની તકેદારી રાખતા. પોતાનાં બાળકોને દૂધ પણ પોતાની ગાયનું જ આપતા. ગૌશાળાની ગાયોનું દૂધ મફત ન જ લેવાય તેવો આગ્રહ રાખતા. આવી નીતિમત્તા અને વિવેકથી એમણે ગૌશાળાનું સંચાલન કરેલું. કડી સંસ્થામાં એમને લાંઘણજના જોઈતારામભાઈ મિસ્ત્રીનો ખૂબ સારો સદ્ભાવ સાંપડેલો. જોઈતારામભાઈને પણ અધ્યાત્મમાં રસ એટલે તેઓ શંકરભાઈનું સાંનિધ્ય મળતાં સુખનો અનુભવ કરતા.

શંકરભાઈને સાત સંતાનો. સૌથી મોટા વિશ્રામભાઈ, પછી હીરાભાઈ, માધુભાઈ, ઈચ્છાબહેન, ચંદુભાઈ, અરુણભાઈ અને કાંતાબહેન. છઠ્ઠી અંગ્રેજીમાં ભણતા માધુભાઈને અચાનક ધનુર ઊપડતાં તેમનું અવસાન થયું. શંકરભાઈને પોતાનો વહાલસોયો દીકરો ગુમાવ્યાનું દુઃખ હતું, પણ કુરિવાજોને તિલાંજલિ આપવા માટે એમણે રોકકળ બંધ કરાવી. ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષોએ એમને ટોક્યા પણ તેઓ શાંતિથી પોતાના આદર્શને વળગી રહ્યા.

મોટાભાઈ કચરાભાઈને સાત દીકરી અને એક દીકરો ભીખાભાઈ. શંકરભાઈએ પોતાના નાના દીકરા

અરુણને કચરાભાઈને સોંપી દીધો, પરંતુ અરુણભાઈનું માત્ર આઠ વર્ષની વયે અવસાન થયું.

વિશ્રામભાઈ અભ્યાસકાળમાં મહેસાણા જિલ્લાના રમતગમતના ચેમ્પિયન હતા. કડી સંસ્થાના ઉપક્રમે એમણે ગોલ્ડ મેડલ પણ મેળવ્યા હતા. સૌથી નાની દીકરી કાંતાબહેન, કાંતાબહેન છએક માસનાં હતાં ને પુરીબહેનનો સ્વર્ગવાસ થયો. શંકરભાઈ ઉપર આભ તૂટી પડ્યું. બાળકોનો ઉછેર, એમનો અભ્યાસ, રસોઈકામ, બાળકોને નવડાવવાં-ધોવડાવવાં, ગૌશાળાની ફરજ - આ બધું શંકરભાઈને એકલે હાથે ફાવી ગયું. થોડા દિવસો બાદ વડીલો તરફથી પુનર્લગ્ન માટે શંકરભાઈ પર સમજાવટ અને દબાણ આવવા લાગ્યાં, પણ શંકરભાઈને તો 'ભલું થયું ભાંગી જંગળ, સુખે ભજશું શ્રીગોપાળ' જેવું હતું. એમણે પુનર્લગ્ન ન જ કર્યાં. બાળકોનો ઉછેર અને ઘરની જવાબદારી ઉપરાંત સામાજિક-વ્યવહારિક પ્રસંગો પણ એકલે હાથે ઉકેલતા રહ્યા, એમણે ગૌશાળામાંથી રાજનામું મૂક્યું ને પોતાના વતન લાંઘણજાણ ફર્યા. સંતાનો મોટાં થયાં. વિશ્રામભાઈ અને હીરાભાઈ મુંબઈ ગયા, ત્યાં નાનકડી રૂમ રાખીને રહે ને નોકરી કરે. ગામના સંબંધીઓના છોકરાઓને પણ તેઓ મુંબઈની નાનકડી રૂમમાં ચાર-છ મહિના હૂંફ આપી પગભર કરે.

શંકરભાઈએ એમનાં અને મોટાભાઈનાં સંતાનોને ભણાવ્યાં-ગણાવ્યાં ને પરણાવ્યાં, પોતાના આદર્શોને અકબંધ રાખીને ! સમાજમાં પણ ઠેરઠેર પ્રસંગોપાત્ત પોતાના આદર્શોને અમલમાં મૂકતા-મુકાવતા રહે. પોતાની દીકરીઓને ગોળ બહાર પરણાવવાનું કદમ તો શંકરભાઈ જ ઉઠાવી શકે ! તેઓ બાળલગ્નના વિરોધી હતા, બાળવિધવાના પુનઃલગ્નના હિમાયતી હતા.

શંકરભાઈને મેડા-આદરજ ગામના આગેવાનો સાથે સંપર્ક હતો. પૂ. ધનશાભગત અને રણછોડદાસ કાળીદાસની મદદથી બાર ગામ સમાજનું ભંડોળ હતું તે કડીની સંસ્થામાં દાન તરીકે અપાવેલું. છત્રાલના પૂ. છગનભાના ભાણા રતિભાઈને પણ વેદાંતનો સારો અભ્યાસ હતો. એ શંકરભાઈના વેવાઈ થાય. બંને વેવાઈ મળે ત્યારે વ્યવહારની વાતો કરવાને બદલે અધ્યાત્મિક ચર્ચાઓ જ થાય. આ જ રીતે મેડા-આદરજના રણછોડદાસ કાળીદાસ તથા તેમના દીકરા રતિભાઈ પણ સંબંધના નાતે જોડાયા હોવા છતાં કલાકો સુધી વેદાંતની ચર્ચા કરતા. લાંઘણજા ગામમાં સહકારી મંડળી અને પિયત માટેના બોર ચાલુ કરવા માટે શંકરભાઈએ ગાંઠના ખર્ચે પૂના અને મુંબઈના ધક્કા ખાધેલા, પણ એ ચાલુ કરાવીને જ જંપેલા !

એમાં ભીખાભાઈ જોરદાસ, રેવાભાઈ, બાજીદાસ, પૂંજીરામ જીવણદાસ, વાડીલાલ પ્રભુદાસ શાહ, અમરતલાલ યુનીલાલ શાહ, રણછોડભાઈ ત્રિકમદાસ, નાથાભાઈ મિસ્ત્રી તથા પ્રહલાદભાઈ ભાભાઈદાસનો સહકાર મળેલો.

શંકરભાઈને હવે આધ્યાત્મિકતાનો રંગ પાકો લાગી ચૂક્યો હતો. વ્યવહારમાં તેઓ નિર્લેપ થતા જતા હતા. શંકરભાઈને પૂ. હિંમતરામજી જેવા સદ્ગુરુ મળી ગયા, જેમણે વેદાંત અને તત્ત્વજ્ઞાનના પાઠ શીખવ્યા.

શંકરભાઈને કુદરત ઉપર વધારે પ્રેમ. તેમણે ખેતી ઉપર વધારે ભાર મૂકેલો. તેઓ કુદરતના સાંનિધ્યમાં એકાંત સાધી આંતરખોજ કરતા. તેઓ અંતર્મુખી હતા. એમનો વ્યવહાર હંમેશાં ચોખ્ખો રહ્યો. નોકરી હોય કે ખેતી, હિસાબ પાઈએ પાઈનો રાખે. પચાસ પછીનાં વર્ષ એમણે અધ્યાત્મમાં ગાળ્યાં. એમાંથી વિચાર મનોમંથન થતું ને પછી એ અક્ષરો રૂપે કાગળ પર સચવાતું. આમ, એમની અધ્યાત્મ યાત્રા આગળ વધતી રહી. એમાં પથદર્શક બન્યા ગુરુ પૂ. શ્રી હિંમતરામજી અને નિર્મળરામજી (નાનીબહેન) આગળ જતાં વૃદ્ધજી (મહેશ્વરાનંદજી)નું સાંનિધ્ય સાંપડ્યું.

અધ્યાત્મજ્ઞાનનો તેજસંપુટ હૃદયે આવી વસ્યો ને 'વિચાર ચંદ્રોદય' જેવા ગહન ગ્રંથનો હિન્દીમાંથી ગુજરાતીમાં અનુવાદ એમના હાથે થયો ! તેઓ અનેક ચિંતન લેખો અને ભજનોની રચના કરતા. એ ભજનોનો ઢાળ ચંદુભાઈનાં પત્ની લક્ષ્મીબહેન પાસે બેસાડાવી ગવડાવતા. આ બધાં લખાણો લાંઘણજા ગામે નોટબુકમાં સચવાયેલાં પડ્યાં હતાં. એમાંથી 'વિચાર ચંદ્રોદય' અને સ્વરૂપાનુભૂત વાણી' નામનાં પ્રકાશનો એમના સુપુત્ર શ્રી ચંદુભાઈએ કર્યાં છે અને શંકરભાઈના ચાહકો-સદ્ગુરુ શ્રી હિંમતરામજી, કૃષ્ણાનંદજીના તેમજ મહેશ્વરાનંદજીના અનુયાયીઓને પ્રેમથી પ્રસાદરૂપે વહેંચ્યાં છે.

શંકરભાઈની તબિયત લથડતી ચાલી. એમણે મુંબઈ નિવાસ કરતા પુત્ર વિશ્રામભાઈને બોલાવી લીધા. વિશ્રામભાઈ અને રેવાબા મુંબઈ છોડી લાંઘણજા આવી વસ્યાં. પુરીબહેનના અવસાન પછી વિશ્રામભાઈનાં પત્ની રેવાબાએ જ બધાંને પંડના સંતાનોની જેમ સાચવ્યાં. એમને માની ખોટ ન સાલે એટલી હદે સૌને માતૃત્વ પીરસ્યું અને ભાભીને બદલે 'રેવાબા'નું બિરુદ પામી રહ્યાં. વિશ્રામભાઈએ શંકરભાઈની છેલ્લા દિવસોમાં ખૂબ સેવા કરી. એમને પિતાજીનાં લખાણો છપાવવાની ઘણી ઇચ્છા હતી, પણ તેઓ લાંઘણજાની અને કડીની સંસ્થાઓ સાથે તેમજ સામાજિક કાર્યોમાં એવા તો ગૂંથાઈ ગયા કે સમયનો અવકાશ જ ન મળ્યો. શંકરભાઈનો સને ૧૯૭૦માં

સ્વર્ગવાસ થયો. એક આધ્યાત્મિક જગતનો સિતારો આ ધરતી પરથી વિદાય થયો.

વિશ્રામભાઈ અને ધનાભાઈ વકીલનો સંબંધ અદ્વિતીય હતો. કોઈ પણ કાર્યમાં તેઓ એકબીજાની સલાહ લેતા અને એ સંબંધ છેક સુધી જળવાઈ રહ્યો. એમની આધ્યાત્મિક યાત્રાના પથદર્શક હતા, શ્રી કૃષ્ણાનંદજી અને શ્રી મહેશ્વરાનંદજી.

શંકરભાઈના સ્વર્ગવાસ પછી વિશ્રામભાઈ એવા તો સેવાકાર્યોમાં રત થઈ ગયા કે એમને પિતાજીના અક્ષરદેહને પ્રકાશનરૂપ આપવાનો અવસર ન મળ્યો. વિશ્રામભાઈનો સને ૧૯૮૪માં સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યાર બાદ લાંઘણજમાં સચવાયેલો સ્વ. શંકરભાઈનો અક્ષરદેહ ચંદુભાઈ અમદાવાદ લઈ આવ્યા અને એને પુસ્તકરૂપ આપી અનેક સ્વજનો-મિત્રો-સ્વ. શંકરભાઈના પરિચિતો-સદ્ગુરુ શ્રી હિંમતરામજીના અનુયાયીઓ, કૃષ્ણાનંદજી, મહેશ્વરાનંદજીના ભક્તસમુદાયને વહેંચ્યો.

અધ્યાત્મની તળપટ્ટી સરવાણી

સ્વ. શ્રી શંકરભાઈને એક નમ્ર અંજલિ

કડીની ગુજરાત-ખ્યાત આદર્શ શિક્ષણ-સંસ્થા 'શ્રી સર્વવિદ્યાલય'માં હું પાંચ વર્ષ ભણ્યો ને એક સાલ અધ્યાપક તરીકે પણ રહ્યો. આ બધાં વર્ષો દરમિયાન સ્વ. શ્રી શંકરભાઈને જોવાનો મળવાનો... એમના વત્સલ સૌજન્યપૂર્ણ વ્યવહારનો મધુર અનુભવ પણ થયો. ઈ. સ., ૧૯૩૨માં, સ્વ. ભાઈ પીતાંબર પટેલ અને હું, ૧૫૦ વીઘાંતી જમીન પર રહી, છૂપી રીતે, અંગ્રેજ સરકાર વિરુદ્ધ ભોંયપત્રિકાઓ તૈયાર કરવાનું કામ કરતા હતા. ત્યારે સ્વ. શંકરભાઈના નિકટ પરિચયમાં આવવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું. એમના ઈષ્ટ વ્યવસાયના એ નિષ્ણાત હતા, પ્રામાણિકતા એમનો મુદ્રાલેખ હતો. આધ્યાત્મિક પ્રકૃતિ

કદાચ વારસાગત હશે. એમને તંબુરાના તાર સાથે હૃદયના તાર સાંધતા મેં પ્રત્યક્ષ દીઠા છે. ચોથા દાયકાના પૂર્વાર્ધમાં, તે કાળે કડીમાં ચારેક કવિ હૃદય ધબકી રહ્યાં હતાં. કડીની ઝવેરી હાઈસ્કૂલમાં, શ્રી મગનભાઈ ભૂધરભાઈ પટેલ (કવિ પતીલ), સ્થાનિક પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષક શ્રી વરતિયા, સર્વ વિદ્યાલયના ગુજરાતીના અધ્યાપક શ્રી ઉમેદભાઈ રણછોડભાઈ પટેલ ('યાત્રિક' - 'પરિમલ') અને ચોથા શ્રી શંકરભાઈ પટેલ. કવિ 'પતીલે' ગઝલક્ષેત્રે નામ કાઢ્યું. 'યાત્રિક' અને 'પરિમલ' તખલ્લુસથી લખતા શ્રી ઉમેદભાઈ પટેલે બંગાળી પદ્ય કાવ્યોના સુંદર અનુવાદો આપ્યા. અધ્યાપક શ્રી વરતિયા કવિ શ્રી દલપતરામ - સંપ્રદાયના કવિ-જીવ હતા. જ્યારે શ્રી શંકરભાઈનું ભક્તહૃદય અદ્વૈત વેદાન્ત અને વૈષ્ણવી મધુરાભક્તિને વરેલું હતું. એમની દેહદૃષ્ટિ, ભગવાં વસ્ત્ર પરિધાન કરે તો કોઈ પ્રભાવશાળી સંન્યાસીની મુદ્રાને મૂર્ત કરે. 'સ્વરૂપાનુભૂત વાણી' અને 'વિચાર ચંદ્રોદય'ના પ્રકાશને સદ્ગતની મૌલિક શક્તિ અને અનુવાદક તરીકેની શક્તિનો અચ્છો પરિચય કરાવ્યો છે ને એમની વ્યુત્પત્તિ ને સજ્જતાનો પણ સારો ખ્યાલ આપ્યો છે.

સદ્ગત પિતાનું આવું અ-ક્ષય-તર્પણ કરવાનું ને ઋણ-મુક્ત થવાનું સદ્ભાગ્ય એમના પરિવારને પ્રાપ્ત થયું છે એને હું પરમ કૃપાળુ પરમાત્માનો અનુગ્રહ સમજું છું. લગભગ સાત દાયકા પુરાણા મારા એક વડીલને આવી નમ્ર અંજલિ આપવાની મને પણ તક મળી તેનેય હું મારું સદ્ભાગ્ય સમજું છું.

ડૉ. રણજિત પટેલ 'અનામી'

(સૌજન્ય : ઉમિયા દર્શન, અંક ૭ જુલાઈ ૨૦૦૦)

પૃષ્ઠ ૧૫નું અનુસંધાન

શું રાત્રે મોડા સુધી આથક્યા કરવાનું ? સવારે મોડે સુધી ઊઠ્યા કરવાનું. કસરત, પ્રાર્થનામાં જરાય રસ ન લઈએ, મંદિર-મહાદેવ, દેવદર્શન તરફ મોં મચકોડીએ. ભણેલા શ્રમ આધારિત નોકરી કે ધંધો નહીં કરે તો સરવાળે તેમને જ ગુમાવવાનું આવશે. અમેરિકા કે વિકસિત દેશોમાં ગાડી ચલાવીને ફરનાર દરેક યુવક કે યુવતી શ્રમ કરી પોતાનાં કામ કરે છે. કોઈ પણ કાર્ય પ્રત્યે તેમને

સૂગ નથી. શ્રમ આધારિત કોઈ પણ કામની નાનમ નથી કે નથી કોઈ છોછ. માટે તેઓ વિકસિત છે અને આપણે અવિકસિત.

ડૉ. કનુભાઈ ડી. પટેલ

પ્રમુખ, સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, ગાંધીનગર શાખા, ૧૭/એ, વસંતવિહાર સોસાયટી, વિભાગ-૨, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯ ટે. નં. ૬૪૪૭૮૯૧ (ઉમિયા દર્શન અંક-૭, જુલાઈ ૨૦૦૦ પૃ.૯માંથી સાભાર)

શ્રમનો મહિમા ઘટાડતું શિક્ષણ

ડૉ. કનુભાઈ ડી. પટેલ

ભાઈ ! તમે ક્યાં છો આજકાલ ? એક જાણીતા યુવાનને મળવાનું થયું, ત્યારે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો. ફલાણી શાળામાં સાતેક વર્ષથી નોકરી કરું છું. શું પગાર મળે છે ? રૂ. ૧,૨૦૦ હમણાં કર્યાં છે. પહેલાં રૂ. ૫૦૦ મળતા હતા. રૂ. ૨૫,૦૦૦ (પચીસ હજાર) ડોનેશન આપ્યું એટલે રૂ. ૧,૨૦૦ કર્યાં છે અને ત્રણેક વર્ષ પછી કાયમી કરશે અને પૂરો પગાર મળશે તેવું પ્રોમિસ આપ્યું છે. શિક્ષણક્ષેત્રનું અરેરાટી ઉપજાવનારું આ ચિત્ર છે. આમાં શિક્ષણક્ષેત્રે ભ્રષ્ટાચાર તો ખરો જ, પણ કાંઈક બીજી બાજુ તરફ ધ્યાન દોરવું છે.

એક પ્રસંગે રિક્ષામાં બેસવાનું થયું. સ્ટેશન સુધી જવાનું હતું, રસ્તો લાંબો હતો. રિક્ષાચાલકને પૂછતાં ખબર પડી કે ૮-૦૦થી ૧૨-૦૦ કલાક રિક્ષા ચલાવે, રિક્ષાનું ભાડું પેટ્રોલ-ચોરી (કેરોસીન નાંખ્યા વગર)નું ખર્ચ કાઢતાં રોજના રૂ. ૮૦થી રૂ. ૧૨૦ મળે. એક લોડિંગ રિક્ષાચાલકને પૂછતાં ખબર પડી કે બેન્કની લોન લઈ રિક્ષા લીધી. તેના હપતા વ્યાજ સાથે ભરતાં તથા અન્ય ખર્ચ કાઢતાં સહેજે પાંચથી સાત હજાર રૂપિયા મળી જાય.

આ ઉપરાંતના આવા દાખલા મોટર મેકેનિક, સ્કૂટર મેકેનિક, ખેતીનાં ઓજારોના ઉત્પાદન તથા રિપેરિંગ, મેટાડોર ડ્રાઈવિંગ, તૈયાર નાસ્તાના ઉત્પાદન તથા વેચાણ કરનારાના, શાકભાજીનો વેપાર કરનારના મળે. આમ, અસંખ્ય પ્રકારના ધંધા રોજગાર પણ શ્રમ આધારિત, વાઈટ કોલર જોબ નહિ. સારા પૈસા મળી શકે, પણ અમે શ્રમ કેમ કરીએ !! અમે બી.એ., બી.કોમ. બી.એડ. થયા. ભલે હજાર-પંદરસો મળે પણ શ્રમ શું કરવા કરીએ ? શું આટલા માટે ભણેલા !

ભાઈ-બહેન ! તમે ભણ્યા તે શું ફક્ત કલાક, શિક્ષક કે બાબુ થવા માટે જ. તમે ભણ્યા એટલા માટે કે તમે વિનય શીખો, સારું વર્તન કરી શકો, તમારા હિસાબો સારી રીતે રાખી શકો, તમારા રોજરોજના વ્યવહારમાં અભણ સમજી તમને કોઈ છેતરી ન શકે.

તમારા આર્થિક વ્યવહારોનું સારી રીતે આયોજન કરી શકો. અંધશ્રદ્ધા, કુરિવાજોમાં સપડાવ નહીં. તમારા વિચારોમાં ઉચ્ચ આદર્શોનો પ્રવેશ થાય, સારા નાગરિક બની શકો. તમારા ભણતરથી તથા તમારા વાણી-વર્તન ઉપરથી જણાવેલ શ્રમ સાથે જોડાયેલા ધંધામાં તમે ઘણી પ્રગતિ કરી શકો. એક કોમર્સ ગ્રેજ્યુએટ કે આર્ટ્સ ગ્રેજ્યુએટ પોતાના ભણતરને શ્રમ સાથે જોડી આર્થિક ઉપાર્જન સો ટકા વધારી શકે - જો શ્રમ તરફ નાકનું ટેરવું ન ચઢે તો !!

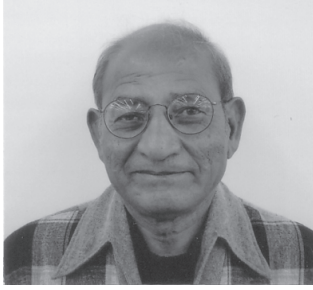
આવું જ બહેનોમાં પણ જોવા મળવા માંડ્યું છે. અમે તો બી. એ., બી. કોમ., ડોક્ટર, આર્કિટેક્ટ, એન્જિનિયર, બી.એસસી. કે બીજી કોઈ શાખાના ગ્રેજ્યુએટ અમારાથી કાંઈ ઘરકામ થાય ? અમારાથી કાંઈ રસોઈ કરાય ? ભલેને અમે કોઈ આર્થિક ઉપાર્જનમાં ફાળો ન આપ્યો હોય. અમારે તો ઘરઘાટી જોઈશે જ. માળી જોઈશે જ, રસોયો કે રસોયણ જોઈશે જ. પછી તે મેળવવા માટે ભલે અમારા ઘરવાળાઓને ટેન્શન થતું, શ્રમનું મહત્ત્વ ખોદાઈ ગયું. ભણ્યા એટલે શ્રમ ન કરાય, આબરૂ જાય. આ નહીં ચાલે. ભણ્યાં છો તે સારી ગૃહિણી બનવા માટે, કેળવાયેલી માતા બનવા માટે. દેશને જરૂરી કેળવાયેલા નાગરિકો તૈયાર કરવા માટે. એક અભણ માતા કરતાં સારી રીતે કેળવાયેલ ભણેલી માતા પોતાનાં બાળકોનો ઉછેર સારી રીતે કરી શકશે. દેશના સળગતા પ્રશ્નો સારી રીતે સમજી શકશે. પોતાના રોજરોજના આર્થિક વ્યવહારોમાં સારી રીતે આયોજન કરી શકશે. પોતાનામાં તથા પોતાની વાણીમાં વિનય, વિવેક લાવવા માટે ભણતર છે, નહિ કે શ્રમ છોડી દેવા માટે. ઘરના વડીલો સવારે છ-સાત વાગે ઊઠી જાય અને આપણે મોડા સુધી ઘોર્યા કરીએ તો જ ભણેલાં કહેવાઈએ. તો પછી સવારનાં ગૃહકાર્યોનું શું થાય ? શું સવારે વહેલા ઊઠી નિત્યકર્મથી પરવારી, પ્રભુ પ્રાર્થના, સવારની કસરત વગેરે વડીલોએ જ કરવાનાં છે. આપણે ભણ્યા એટલે

અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪ ઉપર

સરસ્વત-પ્રતિભા-વંદના

ગણિતજ્ઞ પ્રો. ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ

મહિમાઈ પ્રજાપતિ

‘પદ્મપુરાણ’ની વિખ્યાત સૂકિત ‘કુલં પવિત્રં, જનની કૃતાર્થા, વસુંધરા ચ પુણ્યવતી તેન’ જેને સાચા અર્થમાં સહજતાથી લાગુ પડે છે તેવા કર્મસમૃદ્ધ, જ્ઞાનસમૃદ્ધ અને સંવેદનાસમૃદ્ધના ત્રિવેણીસંગમથી પરિપ્લાવિત પ્રો. ડૉ. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ માત્ર તેમના પરિવાર કે વતન શેરથાનું જ નહીં, પરંતુ ગુજરાતના ખ્યાતિપ્રાપ્ત વિદ્યાધામ ‘સર્વ વિદ્યાલય’ (કડી)નું અને ઉત્તર ગુજરાતના ગણિતજ્ઞોનું પણ ગૌરવશિખર છે. આ એ કર્મઠ અને પ્રતિભાશાળી ગણિતજ્ઞ છે કે જેમણે વિશ્વ વિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક ડૉ. આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનના મેધાવી સુપુત્ર પ્રો. ડૉ. હાન્સ આઈન્સ્ટાઈનના માર્ગદર્શન (૧૯૬૫-૬૯) હેઠળ યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિઆ, બર્કલીમાંથી ગણિતશાસ્ત્રમાં ‘Numerical Solutions of the Navier – Stokes equations for the steady viscous incompressible flow around a rotating circular cylinder’ વિષય હેઠળ Ph.D.ની ડિગ્રી ૧૯૭૦માં મેળવી હતી. આ સંશોધનકાર્ય પૂર્ણ કર્યા બાદ ‘Computers & Fluids’ જર્નલ્સમાં પ્રકાશિત તેમના સંશોધનલેખની પેરિસ અને ટોકિયોની પ્રયોગશાળાઓએ તેની અધિકૃતતાને પ્રમાણીને તેમનાં સંશોધન જર્નલ્સોમાં તેની નોંધ લીધી હતી. આ ઉપરાંત ‘Journal of Computational Physics’માં પ્રકાશિત તેમના લેખના રેફરીઓનાં મંતવ્યોના આધારે સદર જર્નલ દ્વારા આ યુવા અધ્યાપકને પોતાના જર્નલના રેફરી બનાવ્યા હતા. તેમનાં કેટલાંક સંશોધનપત્રો વિખ્યાત જર્નલ્સમાં નોંધપાત્ર સંખ્યામાં ઉદ્ઘૂત થયાં છે, જેની પ્રતીતિ ‘Science Citation Index’ ના આધારે થાય છે. આથી પણ ગૌરવપ્રદ અને તેમની પ્રતિભાનું પ્રોજેક્ટવલતમ ઉદાહરણ એ છે કે ‘હમ્બોલ્ટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટી’માં જોડાયાના ૮મા વર્ષે પ્રોફેસર

તરીકે બઢતી મેળવવી. આ બઢતીની પ્રક્રિયા પણ આપણા ત્યાં પ્રચલિત પદ્ધતિથી સાવ ભિન્ન એવી ખરા અર્થમાં rigorous અને વ્યક્તિ નિરપેક્ષ. આ બઢતી હેતુ અધ્યાપકનાં અધ્યયન-અધ્યાપન, વિદ્વત્ત પ્રવૃત્તિઓ, સંશોધનનું સ્તર, પ્રતિભા અને પ્રભાવ વગેરે પાસાંઓને ધ્યાને લઈ મૂલ્યાંકનના નિયત

માપદંડોમાંથી પસાર થનારને બઢતી આપવામાં આવે છે. વિઠ્ઠલભાઈને પ્રોફેસર તરીકે બઢતી - promotion આપતાં સમિતિએ નોંધેલ મંતવ્ય : ‘**Dr. Patel more than meets the criteria for promotion of full professor. The committee upon careful examination of all the evidence, has found him to be exemplary in service to the University, invaluable as a resource person in applied mathematics, and distinguished as a teacher and as a scholar**’ ઉપરાંત ગણિતશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ Prof. Bilesનું મંતવ્ય ‘you simply would have to look awfully hard before you could ever find a better teacher of applied mathematics than Dr. Patel’, ભૌતિકશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ Prof. Clendennin નું મંતવ્ય ‘There is no doubt in my mind that Dr. Patel is a master teacher and one whom any university should feel proud to have on its faculty’ વગેરે મંતવ્યો તેમની પ્રતિભાનાં પ્રતીતિકારક બની રહે છે. તેમની વિદ્વત્તાને ચાર ચાંદ લગાવે તેવી ઘટના એ કે અમેરિકાની ઘણી યુનિવર્સિટીઓના વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અધ્યાપકો વિશેના અભિપ્રાયોની પુસ્તિકા પ્રગટ કરતા હોય છે. આ પ્રવૃત્તિનો સામાન્યતઃ અધ્યાપકો અને યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા

વિરોધ કરવામાં આવતો હોય છે. આવી જ એક ‘અભિપ્રાય પુસ્તિકા’ હમ્બોલ્ટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા ઘણા લાંબા અંતરાલ બાદ ‘Golden Dozen Professors’ શીર્ષક હેઠળ પ્રકાશિત કરવામાં આવી હતી, જેમાં યુનિવર્સિટીના પ્રેસિડેન્ટની સાથે પ્રો. ડૉ. વિહલભાઈનું પણ નામ હતું. જે યુનિવર્સિટીમાં ૪૦૦થી અધિક અધ્યાપકો કાર્યરત હોય તે પૈકી એક ડઝન પ્રોફેસરોમાં સ્થાન મેળવવું એ તેમની એક જ્વલંત સિદ્ધિ અને પ્રતિભાસંપન્ન અધ્યાપકની ઘોતક બની રહે છે. આ તેમની એક અસાધારણ ઉપલબ્ધિ જ ગણવી રહી. તેમનું પુસ્તક ‘Numerical Analysis’ (૧૯૮૪) ગણિત વિદ્યાજગતમાં વિશેષ ખ્યાતિપ્રાપ્ત છે. તેમના અધ્યયન-અધ્યાપનના વિષયો ગણિતશાસ્ત્ર ઉપરાંત Fluid Mechanics રહ્યા છે.

ડૉ. વિહલભાઈ વર્ષ ૧૯૬૫ થી અમેરિકામાં સ્થાયી થયા હોવા છતાં માતૃભાષા ગુજરાતી પ્રત્યેનું તેમનું મમત્વ ઉદાહરણસ્વરૂપ રહ્યું છે. ગુજરાતી ભાષામાં ગણિતશાસ્ત્રનાં પાઠ્યપુસ્તકો બાદ કરતાં ગણિત વિષયક વિદ્યત પુસ્તકો અને લેખોનો પ્રાયઃ અભાવ જોવા મળે છે. આ બાબતને ધ્યાને લઈને તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં ૧. ગણિતની ક્રાંતિઓ (૨૦૧૩), ૨. વિશ્વ આપણી નજરે (૨૦૧૬), ૩. કલનગણિતની ક્રાંતિઓ અને ક્રાન્તિકારો (ડૉ. પારસ ઉચાટના સહયોગમાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય દ્વારા પ્રકાશનાધીન) પુસ્તકો ઉપરાંત ‘સુગણિતમ્’, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, ‘કુમાર’ અને સવિશેષતઃ ‘કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય’ના ‘સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્તપત્ર’માં ગણિતશાસ્ત્રનાં વિવિધ પાસાંઓ ઉપરાંત અમેરિકન શિક્ષણપ્રણાલી અને અમેરિકાની યુનિવર્સિટીઓ વિશે નિયમિત રીતે લખતા રહે છે. તેમણે ‘ચંદ્રયાન’, ‘હિગ્ગ્સ બોઝોન’, ‘વિશ્વની ઉત્પત્તિ’, ‘દૂરબીન’ વગેરે તથા સવિશેષતઃ વિશ્વવિખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીઓ જેમ કે આર્યભટ્ટ, જોહન નેશ, લીઓનહાર્ડ ઓઈલર, હેન્રી લેબેગ, ગ્રોટફાઈટ વિલહેલ્મ લાઈબિન્ઝ વગેરેનાં સંતર્પક જીવનચરિત્રો, તેમણે વેઠેલ સંઘર્ષો અને મેળવેલ સિદ્ધિઓની નોંધ સાથે તેમના પ્રદાન વિશે સંશોધનાત્મક અભિગમ સાથે સંસદર્ભ લેખો અને પુસ્તકો વિદ્યાજગતમાં વિશેષ ખ્યાતિ પામ્યાં છે. તેમનું પુસ્તક ‘ગણિતની ક્રાંતિઓ’ ગુજરાતીમાં છે તે આપણા માટે ગૌરવની વાત છે. ગુજરાતીમાં એક નવી ભાત પાડતું ગણિતના આ પુસ્તક

સંદર્ભે લબ્ધપ્રતિષ્ઠ ગણિતજ્ઞ પ્રોફેસર ડૉ. અરુણ વૈદ્ય નોંધેલ શબ્દો : “આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી એક આનંદની લાગણી થાય છે. મેં જુદી જુદી ભાષાઓમાં ગણિતનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે પણ આ પુસ્તક જેવો આનંદ અને સંતોષ ભાગ્યે જ અનુભવ્યાં છે. આવું પુસ્તક ગુજરાતીમાં છે એ આપણા માટે ગૌરવની વાત છે. ગુજરાતીમાં એક નવી ભાત પાડતું ગણિતનું આ એક પુસ્તક છે. અહીં સમગ્ર ગણિતનો એક વિશેષ દૃષ્ટિબિંદુથી ખ્યાલ આપવાનો પ્રશંસનીય પ્રયત્ન થયો છે. પુસ્તકનું એક મહત્ત્વનું પાસું તેને અંતે આવતી સૂચિ છે. ગણિતનાં ગુજરાતી પુસ્તકોમાં સૂચિ ભાગ્યે જ હોય છે પણ એ અભ્યાસીઓ માટે ખૂબ જરૂરી હોય છે” તેની ગુણવત્તાના ઘોતક બની રહે છે. ‘વિશ્વ આપણી નજરે’ (૨૦૧૬)માં પ્રસ્તુત વિષયક ગ્રંથોનું અને અદ્યતન સંશોધનોનું ગંભીરતાથી અધ્યયન કરીને ૧૩૦ જેટલી આકૃતિઓના સહારે તારાવિશ્વ-આકાશદર્શન સંબંધી પરિચય કરાવ્યો છે. અને તે પણ ખગોળવિદ્યાક્ષેત્રમાં રસ ધરાવતા સામાન્ય જિજ્ઞાસુઓ ઉપરાંત સવિશેષતઃ આ ક્ષેત્રના અભ્યાસુઓ / વિદ્યાર્થીઓને સઘન અધ્યયનમાં ઉપકારક નીવડે તેટલી સંતર્પક માહિતી પ્રસ્તુત કરીને. આ સંબંધી પ્રચલિત કેટલીક ઈજિપ્શિયન, ઈથોપિયન વગેરે પ્રાચીન કથાઓ, કેટલાક ખગોળશાસ્ત્રીઓનાં સંકેપમાં જીવનચરિત્રો તથા ખગોળશાસ્ત્ર સંબંધી કેટલીક શોધોની ઐતિહાસિક રૂપરેખા વણી લેવામાં આવ્યાં હોવાથી આ એક રસપ્રદ અભ્યાસગ્રંથ બની મહોરી રહ્યો છે. આ બધાં પ્રદાનોની તુલનાએ વિષય અને ગુજરાતી ભાષાની દૃષ્ટિએ ગૌરવવંતુ પ્રદાન તો એ બની રહેશે કે તેમણે કૃતસંકલ્પ બની Sir ISSAC Newton કૃત ‘The Principia’નો ગુજરાતી ભાવાનુવાદ કરવાનું કાર્ય શરૂ કર્યું છે તે પૂર્ણ થયે તેનું પ્રકાશન થશે ત્યારે. આ બધાં પુસ્તકો અને લેખોમાં આધિકારિક વિષયવસ્તુની સાથે શિષ્ટ ભાષાપ્રયોગ પણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. આ વિધાન લખી રહ્યો છું ત્યારે પદ્મશ્રી પ્રો. ભોળાભાઈ પટેલે આપેલી શીખ મારા માનસપટલ ઉપર તાજી થાય છે : “મણિભાઈ ! વિહલ જે કંઈ લખીને આપે તેમાં તેની ભાષા કે જોડણીસુધ્ધાં જોવાની જરૂરત નહીં. તેના અક્ષરો પણ સરસ. સર્વ વિદ્યાલયમાં તેના મોટાભાઈ ઈશ્વરભાઈ મારા સહાધ્યાયી અને મિત્ર. વિહલ અમારાથી એક વર્ષ પાછળ. ત્યારથી હું તેને ઓળખું. આપણા વૃત્તપત્ર માટે તેના ગણિત-વિજ્ઞાનના લેખો આપણી

મોટી મૂડી છે. કદાચ તમને ખ્યાલ નહીં હોય કે તે તો ગણિતનો મોટો પ્રોફેસર છે. તમે જે ભવનમાં બેઠા છો તેનો તે મોટો દાતા છે. આપણા સર્વ વિદ્યાલયનું ગૌરવ છે.” આ આર્ષદષ્ટ શબ્દો આજે ખરે જ સાચા અનુભવી રહ્યો છું. આજે દુઃખદ બાબત એ છે કે આ શબ્દો ઉચ્ચારનાર ભોળાભાઈ સાહેબ આપણી વચ્ચે રહ્યા નથી. તેમણે વહેલી વિદાય લીધી. અમેરિકાથી વ્યવસાયિક નિવૃત્તિ મેળવ્યા બાદ વતનમાં ઠીક ઠીક સમય ગાળી રહેલા વિહ્વલભાઈ ગુજરાતી ભાષામાં ગણિતનું જે ખેડાણ કરી રહ્યા છે તે તથા ખાસ તો ‘The Principia’ના ભાવાનુવાદનું ભગીરથકાર્ય હાથ ધરેલું જોઈને તેમનું હૈયુ કેટલું બધું હરખાત ? વધુમાં આ બંને વિદ્યાવ્યાસંગી સહાધ્યાયીઓની જોડી ‘સર્વ વિદ્યાલય’ માટે કેટલી બધી ઉપકારક નીવડત તેની તો કલ્પના જ કરવી રહી ! નિયતિના ગર્ભમાં કોણ હાથ નાખી શકે ? પ્રો. વિહ્વલભાઈના લેખો અમારા વૃત્તપત્રની ખરાઅર્થમાં એક મોટી મૂડી બની રહ્યા છે. તેમના ઉપરાંત અન્ય કેટલાક વિદ્વાન અધ્યાપકોના સાતત્યપૂર્ણ પ્રદાનના કારણે અમારું વૃત્તપત્ર સ્તરીય ‘ડાયજેસ્ટ’ બની રહ્યું છે, તેથી તેના સંપાદક તરીકે સૌ વિદ્વાન લેખકોનો આભારી છું. અમારા આ વૃત્તપત્રની ગુણવત્તાની નોંધ લેતાં જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કારથી વિભૂષિત શ્રી રઘુવીરભાઈ ચૌધરીએ ‘દૈનિક ભાસ્કર’માં ચાલતી તેમની સાપ્તાહિક કૉલમમાં તા. ૨૬ મે, ૨૦૧૯ના રોજ નોંધ્યું હતું કે ‘દરેક યુનિવર્સિટી પાસે આવું મુખપત્ર હોય અને... જેવા તંત્રી હોય તો વિદ્યાવૃત્તનો તાળો મળે.”

પ્રો. વિહ્વલભાઈનો જન્મ વતન શેરથા (તા. જિ. ગાંધીનગર)માં તા. ૨૬ ડિસેમ્બર, ૧૯૩૬ના રોજ થયો હતો. તેમનાં માતાનું નામ શ્રીમતી લક્ષ્મીબહેન અને પિતાશ્રીનું નામ અંબાલાલ પટેલ કે જેઓશ્રી ખેતીની સાથે વેપાર પણ કરતા હતા. તેમનાં પત્નીનું નામ શ્રીમતી લલિતાબહેન છે. તેમના પરિવારમાં પુત્ર મિહિર અને પુત્રી હેમાક્ષી છે. તેમણે વતનની પ્રાથમિક શાળામાં અભ્યાસ કર્યા બાદ ધોરણ-૭ થી ૧૧ (મેટ્રિક) સુધી ઉત્તર ગુજરાતના વિદ્યાધામ ‘સર્વ વિદ્યાલય’ (કડી)માં અભ્યાસ કર્યો. અહીં ગુરુજનો તરીકે આચાર્યશ્રી નાથાભાઈ દેસાઈસાહેબ, શ્રી મોહનભાઈ સાહેબ, શ્રી અંબાલાલભાઈ સાહેબ વગેરે મળ્યા અને વિદ્યાવ્યાસંગી સીનિયર સહપાઠી તરીકે પ્રો. ભોળાભાઈ અને પોતાના મોટાભાઈ ઈશ્વરલાલ વગેરે મળ્યા, જેનાં મધુર સંસ્મરણો આજે પણ વાગોળતા જોવા

મળે છે. વધુમાં તેમણે આ સંદર્ભે નોંધ્યું છે કે ‘મારી જિંદગીમાં મને ત્રણ વ્યક્તિઓ એવી મળી છે કે હું તેમના જેવો થવા ખૂબ જ પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. અમારી સર્વ વિદ્યાલયના આચાર્ય નાથાભાઈ સાહેબ, પીએચ.ડી. ના મારા ગાઇડ આઈન્સ્ટાઈન સાહેબ અને મારા પિતાજી જે ફક્ત ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલા.’ આ સાથે જ પોતાની કારકિર્દીના ઘડતરનું અને સવિશેષતઃ ગણિત વિષયમાં આગળ વધવા માટે પ્રોત્સાહિત કરવાનું શ્રેય પોતાના મોટાભાઈ ઈશ્વરભાઈ પટેલ તથા પોતાના સૌથી મોટાભાઈ સ્વ. ત્રિભોવનભાઈ કે જેમણે અમેરિકા ભણવા જવા માટે જરૂરી પૈસાની વ્યવસ્થા કરી આપી હતી. તેમને આપે છે. તેમનામાં ઈશ્વરભાઈ પ્રત્યેની પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની શ્રદ્ધાભક્તિ અસાધારણ જોવા મળે છે. કૉલેજ શિક્ષણ ગુજરાત કૉલેજ અને વી.પી. સાયન્સ કૉલેજ, વલ્લભવિદ્યાનગરમાંથી મેળવ્યું. તેજસ્વી વિદ્યાર્થી તરીકે B.Sc.’ની ડિગ્રી મેળવ્યા બાદ વી.પી. સાયન્સ કૉલેજ દ્વારા ટ્યુટર તરીકે નિમણૂક મેળવતાં M.Sc’. (Mathematics) પૂર્ણ કર્યું. સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીમાં M.Sc.માં એકમાત્ર તેઓશ્રી પ્રથમ વર્ગમાં પાસ થતાં ચારુતર વિદ્યામંડળ, વલ્લભવિદ્યાનગરના શિક્ષણવિદ્ અને કુશળ પ્રશાસક એવા ચેરમેન શ્રી એચ. એમ. પટેલે રૂબરૂમાં બોલાવીને વી. પી. સાયન્સમાં વ્યાખ્યાતા તરીકે નિયુક્તિ આપતાં જૂન ૧૯૫૯માં અહીં જોડાયા હતા. પીએચ.ડી. થવાની ધગશના કારણે અને રિસર્ચ સ્કૉલરશિપ મંજૂર થતાં અહીંથી ગુજરાત કૉલેજમાં, ત્યારબાદ સરદાર પટેલ યુનિવર્સિટીના ગણિતશાસ્ત્ર વિભાગ અને છેલ્લે એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં જાન્યુઆરી, ૧૯૬૫ સુધી વ્યાખ્યાતા તરીકે સેવાઓ આપી હતી.

પીએચ.ડી. ડિગ્રી હેતુ સંશોધનકાર્યમાં ઝાઝી પ્રગતિ નહીં થઈ શકતાં અને પોતાના ગાઇડ વિશ્વવિખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રી પ્રો. પી. સી. વૈદ્યસાહેબ અમેરિકાની વોશિંગ્ટન સ્ટેટ યુનિવર્સિટીમાં વિઝિટિંગ પ્રોફેસર તરીકે આમંત્રિત થતાં ત્યાં જોડાવાના સમાચાર મળતાં ભારે ચિંતિત થતાં મનોમન વિચારતા કે, ‘મારી ઠાઠડી પહેલી નીકળશે કે મને પીએચ.ડી.ની ડિગ્રી પહેલી મળશે.’ પણ, કહેવાયું છે કે મજબૂત મનના માનવીને હિમાલય પણ નડતો નથી. આ ન્યાયે ઉચ્ચ અભ્યાસ માટે કૃતસંકલ્પ બની રહેતાં યુનિવર્સિટી ઓફ કેલિફોર્નિઆ, બર્કલીમાં પીએચ.ડી. માટે

પ્રવેશ મળતાં પોતે અને મિત્ર રમેશ જોશી અમેરિકા જવા માટે પ ફેબ્રુઆરી, ૧૯૬૫ના રોજ નીકળી પડ્યા હતા. થોડાક માસ બાદ આ યુનિવર્સિટીમાં પ્રારંભમાં 'ટ્રિવિંગ આસિસ્ટન્ટ' અને ત્યારબાદ 'રિસર્ચ આસિસ્ટન્ટ' તરીકે સેવા કરવાની તક મળતાં તેને એક challenge અને opportunity તરીકે આત્મસાત કરી કઠોર પરિશ્રમ અને વિદ્યાસાધના થકી પોતાની આગવી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરતાં Ph.D. પૂર્ણ કરતાં પૂર્વે જ હમ્બોલ્ટ સ્ટેટ યુનિવર્સિટી, આર્કંટા, કેલિફોર્નિઆના ગણિતશાસ્ત્ર વિભાગમાં સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૯માં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે નિમણૂક મળતાં, તેને પોતાની સાધનાભૂમિ તરીકે આત્મસાત કરીને અહીં જ ઠરીકામ થયા અને આ જ વિભાગમાંથી જૂન ૨૦૦૫માં પ્રોફેસર તરીકે સેવાનિવૃત્ત થયા હતા. આ સાથે જ ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે અમેરિકન નાગરિકત્વ તેમને મળ્યું ત્યારે માતૃભૂમિ માટેનો પ્રેમ અને તેનાથી વિખૂટા પડવાના દુઃખના કારણે તેનો સ્વીકાર કરતાં મનોમન વ્યથા અનુભવી હતી. પરંતુ કૌટુંબિક જરૂરિયાત અને અન્ય આનુસંગિક બાબતોને ધ્યાને લઈ અમેરિકન નાગરિકત્વ સ્વીકારીને અમેરિકા માટે શતપ્રતિશ્વત અનુબદ્ધ - committed બની રહેવા છતાં પોતાના દેશનું - વતન શેરથાનું હિત અને ઋણ સતત તાજું જ રાખતા રહ્યા છે અને તે અદા પણ કરી રહ્યા છે.

પોતાની અધ્યાપકીય કારકિર્દી તથા અમેરિકા અને ભારતીય શિક્ષણ પ્રણાલી સંદર્ભે આ લખનાર દ્વારા તેમની સાથે રૂબરૂ સાક્ષાત્કાર કરતાં વિનમ્રતા સાથે તેમણે જણાવ્યું હતું કે “સારામાં સારી રીતે ભણાવવા માટે સૌથી પહેલી અને છેલ્લી વાત: તમારી પોતાની તે વિષયની જાણકારી. તમે જેટલો ઊંડાણપૂર્વક તમારો વિષય જાણો, તેટલી તમને ભણાવવાની સરળતા. ઊંડાણપૂર્વકની સમજ લાવવા માટે અભ્યાસ ખૂબ જ જરૂરી બને છે. નિયમિતપણે બરોબર તૈયારી કરીને જ ક્લાસમાં ભણાવવા ગયો છું. બરાબર ભણાવાયું ન હોય તે દિવસે બરાબર જમ્યો નથી... હું જેમાં સંશોધન કરતો તેનાં સમીકરણોના ઉકેલો કમ્પ્યુટરથી મેળવી શકાય... વર્ષોનાં વર્ષો આ કામ શાંત મગજે કરતો ગયો. જે સંશોધનનાં પેપરો પ્રસિદ્ધ થયાં છે તે જોશો તો જણાશે કે લાંબાં છે. આ બધું ગણવામાં અને તેમાંથી માહિતી મેળવવાના આનંદને કોઈ પહોંચી શકે ? એકલા હાથે કરેલાં કામોનો વિચાર કરું છું ત્યારે આનંદ અનુભવું છું. અત્યારે પણ કોઈ કોઈના સંશોધનના પેપરોમાં આ

કામનો ઉલ્લેખ જોઉં છું ત્યારે એવું લાગે છે કે જિંદગી નકામી ગઈ નથી. તેનો આનંદ અનુભવું છું... વિદ્યાર્થીઓના મોઢા ઉપરની લાગણીઓ જોઈને એમ થાય કે આપણે કેટલા નસીબદાર છીએ કે આપણને સરસ વિદ્યાર્થીઓ મળ્યા... એક ઉદાહરણ તરીકે જણાવું તો એક સવારે ફોન આવ્યો કે સાહેબ, તમે લોસ એન્જેલસ આવવાના છો, તો તમે મારા ત્યાં આવશો ? હું આ વિદ્યાર્થીને ઓળખતો ન હતો. તેણે સ્પષ્ટતા કરતાં જણાવ્યું કે હું એમ. જી. સાયન્સ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં તમારો વિદ્યાર્થી હતો. આ વિદ્યાર્થી તે આપણી ગણપત યુનિવર્સિટીના સ્થાપક ગણપતભાઈ. આ પછી તો અમારો સંબંધ ઘણો વિકસ્યો છે.... અમેરિકામાં મોટર મિકેનિકસથી શરૂ કરીને ઉદ્યોગપતિઓ કે ઉચ્ચ અધિકારીઓ સાથે આકસ્મિક મુલાકાતો થતાં આ બધા સામેથી જ પ્રસન્નતાના હૃદયોદ્ગાર સાથે જણાવતા કે સાહેબ, તમે અમને ગણિત ભણાવતા ત્યારે મનોમન હરખાવાની સાથે ધન્યતા પણ અનુભવતો. આને હું શિક્ષક હોવાની ફલશ્રુતિ ગણું છું.”

એક કર્મયોગી અને ક્રિયાશીલ અધ્યાપકના આ હૃદયોદ્ગારમાં આપણા મનીષી કવિ અને શિક્ષણવિદ્દ ઉમાશંકર જોશીના શબ્દો ‘વર્ગ એ જ સ્વર્ગ’નો પડઘો નીતર્યા નીર જેવો અનુભવાય છે. શિક્ષકની આ નિષ્ઠા માત્ર શબ્દોમાં જ નહીં પણ વ્યવહારમાં જોવા મળી છે. આશ્ચર્ય તો એ છે કે પોતાની પ્રથમ પસંદગીના ૨૦ વ્યવસાયોમાં પણ શિક્ષણક્ષેત્રને સ્થાન ન આપનારે સામેથી - વલ્લભવિદ્યાનગરથી ટ્યુટર બનવાનો પ્રસ્તાવ મળતાં તેને હૃદયથી અપનાવી લીધો. ભણાવવાનું એટલું બધું ગમવાનું લાગતાં મિત્રોને કહેતા કે ‘મારી ઠાઠડી કલાસમાંથી જ કાઢવી પડશે.’ તેમના અધ્યાપનથી પ્રભાવિત થઈ પ્રો. આર. ડી. પટેલે કહ્યું હતું કે ‘અલ્યા તું તો બહુ સારું ભણાવે છે... ભણવાનું પૂરું થાય અને ભારત પાછો આવે તો વલ્લભવિદ્યાનગર જ આવજે. બીજે કયાંય ગયો તો તારું આવી બન્યું માનજે’. હમ્બોલ્ટમાં જોડાયાનાં બે વર્ષમાં પ્રો. આઈન્સ્ટાઈનને મળવાનું થતાં તેમણે પહેલો જ સવાલ પૂછ્યો ‘માણસો કેવા છે ? સારા ન હોય તો બીજે શોધી કાઢીએ.’ આવા અધિકારપૂર્વકના શબ્દો કે જેમાં સ્નિગ્ધ સ્નેહપૂર્ણ વાત્સલ્ય ઝરતું અનુભવાય છે તેના તેઓ અધિકારી બની રહ્યા. અમેરિકામાં વિદ્યાર્થી તરીકેના સમયગાળાથી અધ્યાપક થયાના પ્રારંભિક વર્ષોમાં ખર્ચને

પહોંચી વળવા હેતુ કેલિફોર્નિઆ રાજ્યની બાજુમાં આવેલા ઓરેગન રાજ્યના સેલમ નગરના ખેતરોમાં ખેતમજૂર તરીકે ફણસી અને બિન્સ તોડવાનું અને અન્ય નાનું-મોટું કામ કરતા રહ્યા હતા. આમ છતાં અધ્યયન - અધ્યાપનના ભોગે નહીં. આ બંને બાબતોને હરહંમેશ તેમણે અગ્રતાક્રમે રાખી છે. પ્રકૃતિએ વિનમ્ર અને મૃદુભાષી, છતાં યુનિવર્સિટીના વાર્ધસ-પ્રેસિડેન્ટના અન્યાયકર્તા પ્રસ્તાવ સામે ઊભા રહીને સ્વધર્મ - આત્માના અવાજનું પાલન કરતા જોવા મળે છે. અને તે પણ એવા સમયે કે જ્યારે પ્રોફેસર તરીકે પોતાને બઢતી મળવાની પ્રક્રિયાના સમયગાળામાં અર્થાત્ સામે પૂરે તરવાનું જોખમ વહોરીને.

વર્ષ ૨૦૦૫માં સ્વેચ્છાએ સેવાનિવૃત્તિ મેળવ્યા બાદ વતનમાં યથેચ્છ રહેવાનું થતાં માતૃભૂમિ માટેનો પ્રેમ કર્તવ્યનિષ્ઠાની સભાનતા સાથે ઊભરાઈ આવ્યો. કોઈ કવિએ ગાયું છે કે ‘અપિ સ્વર્ણમયી લંકા ન મે લક્ષ્મણ રોચતે / જનની જન્મભૂમિશ્ચ સ્વર્ગાદપિ ગરીયસી’ની ભાવનાને સાકાર કરતાં ગામના ગોંદરે, બસ સ્ટેન્ડ, નિશાળના પ્રવેશદ્વાર વગેરે જગ્યાએ કચરાના ઢગલા જોતાં હૃદય દ્રવી ઊઠતાં કોઈની મદદની અપેક્ષા વગર મુખરિત થયા સિવાય આઠથી દશ વર્ષ સુધી સફાઈકાર્ય કર્યું. કહેવાયું છે કે ‘મહીયાંસઃ પ્રકૃત્યા મિતભાષિણઃ.’ અર્થાત્ મહાપુરુષ સ્વભાવથી જ મિતભાષી (ઓછું બોલનાર) હોય છે. આપણા વિહ્વલભાઈએ પણ અનપેક્ષ: શુચિર્દક્ષ રહીને કાર્ય કર્યું. ‘શેરથાના ગાંધી’ તરીકે ઓળખાયા. આ કામની નોંધ રાષ્ટ્રીય વર્તમાનપત્રોએ પણ લીધી હતી. જોકે સ્વાસ્થ્ય કથળતાં હવે આ કામ બંધ કર્યું છે, જેની ગ્લાનિ આજે પણ અનુભવી રહ્યા છે. આ કામની ફળશ્રુતિ તેમના જ શબ્દોમાં જોઈએ : ‘હું વાળતો હતો ત્યાં એક દિવસ એક બહેન આવીને કહે, ‘મારી દીકરી કોલેજમાં ભણે છે. અગાઉ ઘરમાં કોઈ કામ કરાવતી ન હતી. તમને આવું કામ કરતા જોઈને હવે તે ઘરમાં કચરો વાળે છે. જરૂર પડે પાણી પણ ભરી લાવે છે.’ મારે નિરાશ થવાની જરૂર ખરી ?’ હકીકતમાં એક યા બીજા સ્વરૂપે તેઓ સૌના હમદર્દ બની રહ્યા. ગાંધીજીને અભિપ્રેત એવા ‘વૈષ્ણવજન’ બની રહી પરાઈ પીડાને પોતાની ગણીને મૂક બનીને અનાસક્ત ભાવે પ્રસન્નતાપૂર્વક સેવા કરતા રહે છે. વધુમાં, તેઓશ્રી ગ્રામ વિકાસનાં અનેકવિધ કાર્યો પોતાના મોટાભાઈ શ્રી ઈશ્વરલાલ પટેલના સહયોગમાં

પ્રસન્નતાપૂર્વક કરી રહ્યા છે. આ બધાં કાર્યો પાછળ વતનનું ઋણ ઉતારવાની ઉદાત્ત ભાવના વ્યક્ત કરતાં તેમણે નોંધેલ શબ્દો : ‘અમેરિકા ગયો ત્યારે ગ્રામજનોએ જે રીતે વિદ્યા આપી છે, જે સફળ થવાની અને પરદેશમાં ભારતીય તરીકે નામના કાઢવાની અપેક્ષાઓ રાખેલી... ભણીને પાછા આવ્યા બાદ મોટા સન્માનથી ગામે આવકારેલો... આવાં ભોળાં માણસોનું દેવું વ્યાજ સાથે વાળવું જોઈએ તેવી ભાવના એકદમ થઈ... લતિકાએ પણ આ નિર્ણય માન્ય કર્યો.’ અંતરમનનો આ પોકાર હૃદયને સ્પર્શી જાય તેવો છે. હૃદય છે. અને ઉલ્લેખ કરવો રહ્યો કે અમેરિકામાં અધ્યાપકો માટે કોઈ નિવૃત્તિવય હોતી નથી. તેથી વિહ્વલભાઈ અધ્યાપકીય કારકિર્દી યથેચ્છ ચાલુ રાખી શક્યા હોત. પરંતુ વતન માટે કંઈક કરી છૂટવાની પ્રબળ ભાવનાએ સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લેવડાવી અને તેઓશ્રી આ ભાવનાને ખરા અર્થમાં સાકાર કરી રહ્યા છે. ખાસ ઉદાહરણસ્વરૂપ અને ઉલ્લેખનીય બાબત તો એ છે કે સર્વ વિદ્યાલયનું ઋણ અદા કરવા તેમણે અને તેમના મોટાભાઈએ સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ, કડી-ગાંધીનગરને આશરે બે કરોડ રૂપિયાથી અધિકનું દાન આપ્યું છે, જેમાં સર્વ વિદ્યાલય પ્રત્યેની તેમની પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની શ્રદ્ધા-ભક્તિનાં દર્શન થાય છે. આ સાથે જ વ્યવસ્થાપક મંડળના સભ્યપદે રહીને અમેરિકન શિક્ષણપ્રણાલીની ઉમદા અને શ્રેષ્ઠ પ્રણાલિકાઓ અપનાવવા સારું સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે. અરે ! આજે ૮૪ વર્ષની વયે પણ B.Sc. અને M.Sc.ના વિદ્યાર્થીઓને સ્વેચ્છાએ અને સામેથી માગીને અધ્યાપન કરતાં પ્રસન્નતા અનુભવે છે.

ભારતીય અને અમેરિકન શિક્ષણપ્રણાલીના અનુભવના આધારે ભારતમાં શિક્ષણ સુધારવા હેતુ તેમનાં કેટલાંક સૂચનો ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

૭ યુનિવર્સિટીનો આધાર યુનિવર્સિટી ચલાવનાર ઉપર જ છે. આથી વાર્ધસ-ચાન્સેલરની જગ્યા પ્રોફેસરોની જેમ કાયમી હોવી જોઈએ. દર ત્રણ વર્ષે બદલતાં નવી નવી રીતોથી યુનિવર્સિટીઓને ટેવાવવું પડે છે અને લાંબાગાળાની કોઈ યોજના વિચારી શકાતી નથી.

૮ અમેરિકામાં યુનિવર્સિટીઓ વાર્ષિક પરીક્ષાઓ લેતી જ નથી. અધ્યાપકો જ મીડ-ટર્મ, લેશન, કવીઝ’, ફાઈનલ પરથી વિદ્યાર્થીઓના ગ્રેડ નક્કી કરે છે. આ આપણે

ખાસ કરવાની જરૂર છે, કારણ કે આથી યુનિવર્સિટીઓનું ઘણું કામ ઓછું થશે અને બહુ જ ઓછા સમયમાં પરિણામો જાહેર કરી શકાશે અને વિદ્યાર્થીઓને આના માટે પરીક્ષા ફી ભરવાની રહેશે નહિ.

ઝ રોજના રોજ લેશન આપવાની રીત મને ખૂબ પ્રભાવિત કરી ગઈ છે. આ લેશન ગ્રેડનો ૫ થી ૧૫ ટકા ભાગ ગણાય છે. અધ્યાપક જ આ લેશન વગેરેનો ગ્રેડ માટે કેટલો ભાગ રાખવો તે નક્કી કરે છે અને આ લેશન નિયમિત રીતે તપાસાય છે. આ બાબત વિદ્યાર્થીઓએ ગંભીરતાપૂર્વક લેવી પડતી હોવાથી વર્ગમાં તૈયાર થઈને જ આવે છે. પરિણામે સામાન્ય વિદ્યાર્થી પણ આપણા હોશિયારમાં હોશિયાર વિદ્યાર્થી જેવો બની જાય છે. આ પ્રથાના અમલથી ભારતનું નિયમિતપણું ઘણું ઊંચું થશે.

ઝનવું નવું શીખવાના બદલે આપણા વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાઓની તૈયારીઓ કરતા રહેશે ત્યાં સુધી આપણે શિક્ષણક્ષેત્રે ખાસ પ્રગતિ કરી શકીશું નહિ. આથી કોઈપણ પ્રકારે ગોખવાનું ન રાખવાનું શીખવવું પડશે અને નવું શીખવા માટે શાળા / કોલેજમાં જઈએ છીએ તેની યાદ પ્રત્યેક ક્ષણે કરાવવી પડશે.

ઝછેલ્લાં પચાસ વર્ષમાં વિજ્ઞાનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં થયેલી પ્રગતિમાં ભારતનો ભાગ કેટલો ? કમ્પ્યુટરના હાર્ડવેરમાં આપણો શો ફાળો ? આપણામાંથી નોબેલ પ્રાઇઝ' મેળવનારા કેટલા ?

ઝ ગુજરાતની સરકારો પ્રધાનોના પ્રવાસો અને ચૂંટણીઓ માટે મન મૂકીને ખર્ચ કરે છે તે જ રીતે મન મૂકીને શિક્ષણ ક્ષેત્રે ખર્ચ કરે તો આપણે દિલ્હી અને મુંબઈ કરતાં આગળ નીકળી જઈએ. આ જાતનો વિચાર સરકારોના મગજમાં ક્યાંથી લાવવો ? ચૂંટણી માટે શાળા / કોલેજોના સ્ટાફનો વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણના ભોગે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે તો ન જ ચલાવી લેવાય. આ તો જલદીમાં જલદી અટકવું જોઈએ.

ઝઅમેરિકામાં General Education ના વિષયો હોઈને વિદ્યાર્થી મનગમતા વિષયો ભણવાનો પ્રયત્ન કરે છે, જે આપણા ત્યાં શક્ય જ નથી. અમેરિકામાં Logic', Philosophy, Gujarati વગેરેના અભ્યાસની સાથે ગણિત ભણી શકાય છે, જે અહીંયાં શક્ય જ નથી.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

મો. ૯૬૦૧૨૭૩૮૩૬

પૃષ્ઠ ૪૭

૨૪નું અનુસંધાન
હોમરના સમકાલીન કવિઓ વિશે કોઈ ચોક્કસ માહિતીના અભાવે હોમરની તુલના તેના યુગના અન્ય સાહિત્યકારો સાથે કરવી મુશ્કેલ છે. હોમરના અવસાનના આશરે ચારસો વર્ષ બાદ સોફોકલીસ (Sophocles), ઇસકિલસ (Aeschylus) અને યુરિપીડિસ (Euripides) આ ત્રણ ત્રિપુટી ગ્રીક સાહિત્યને નવીન ઊંચાઈ સુધી લઈ જાય છે. આ ત્રણેય લેખકોએ ગ્રીક ટ્રેજેડીની એક નવી જ પરંપરા શરૂ કરી. સોફોકલીસે એક અંદાજ મુજબ ૧૨૩ કુરુણાંતિકાઓ લખી હતી, જેમાંથી આજે કેવળ ત્રણ જ ઉપલબ્ધ છે; Antigone, Oedipus, the King અને Electra. ઇસકિલસને ગ્રીક ટ્રેજેડીના પિતા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેણે લખેલી લગભગ ૮૦ જેટલી કૃતિઓમાંથી આજે માત્ર ૭ જ જોવા મળે છે, જે પૈકી Prometheus Bound સર્વશ્રેષ્ઠ છે. ક્લાસિકલ યુગનો છેલ્લો ટ્રેજેડિયન યુરિપીડિસ હતો, જેણે આશરે ૮૫ જેટલાં નાટકો લખ્યાં હતાં, જે પૈકી આજે સોળ જેટલાં નાટકો જોવાં મળે છે, જેમાંથી મેડિઆ (medea) અને એલ્સેસ્ટિસ

(Alcestis) નોંધપાત્ર છે.

Further Reading

Merrill, Rodney. The Illiad, Michigan University Press (2007)

Merrill, Rodney. The Odyssey, Michigan University Press (2007)

Fowler, Robert, ed. The Cambridge Companion to Homer. Cambridge: Cambridge University Press (2004)

Monro, David Binning. "Homer." Encyclopedia Britannica. V.12 (11th ed.) pp. 626-39. 1911

ડૉ. મનીષ વ્યાસ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર,

એલ.ડી.આર. પી. એન્ડ આઈ.ટી. આર.

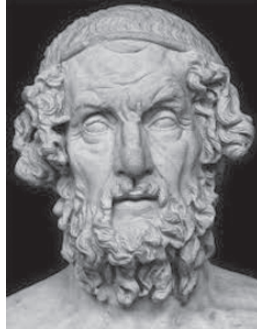
ગાંધીનગર-૩૮૧૦૧૬ મો. ૯૪૨૮૦૪૭૪૬૩

વિશ્વ સાહિત્યની અટારીએથી

હોમર ગ્રીક સાહિત્ય

ડૉ. મનીષ વ્યાસ

પ્રસ્તુત લેખની હારમાળાનું ફલક ખૂબ જ વિસ્તૃત અને વ્યાપક છે. વિશ્વ સાહિત્યને જેમણે સમૃદ્ધ કર્યું છે એવા નાટ્યકારો, કવિઓ, નવલકથાકારો, ટૂંકી વાર્તાકારો, ઇતિહાસકારો, મનોવિશ્લેષકો, આત્મકથાકારો, જીવનચરિત્રકારો વગેરે વિશે જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે ત્યારે કોનો સમાવેશ કરવો અને કોનો નહીં તે પ્રશ્ન સૌથી પહેલાં મૂઝવે છે. આનું એક પ્રબળ કારણ એ પણ છે કે વીસમી સદીના પૂર્વાર્ધથી જ 'સાહિત્ય' શબ્દની વ્યાખ્યામાં આમૂલ પરિવર્તન આવવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી હતી. મિશેલ ફૂકો (Michel Foucault), ફર્ડીનાન્ડ સૌસુર (Ferdinand de Saussure), રોલાં બાર્થ્સ (Roland Barthes) અને જેક્સ ડેરીડા (Jacques Derrida) જેવા વિવેચકો, લેખકો અને લક્ષણશાસ્ત્રીઓએ સાહિત્ય-લેખન અને વિવેચનની ચર્ચામાંથી ઉત્તમ, સામાન્ય અને નિકૃષ્ટ એમ ત્રણ કોટીઓની બાદબાકી કરી નાખી. સાહિત્ય, જે ઓગણીસમી સદીના અંત સુધી ગદ્ય, પદ્ય અને નાટ્ય સુધી સીમિત હતું, તેને એક વિશાળ ફલક હેઠળ લઈ જવામાં આવ્યું. આના પરિણામ સ્વરૂપ આત્મકથાનકો, જીવનચરિત્રો, ઇતિહાસ લેખન, મનોવિશ્લેષણને લગતાં પુસ્તકો, યુદ્ધકથાઓ, લોકપ્રિય સાહિત્ય (Popular Literature) વગેરેનો સમાવેશ સાહિત્યમાં જ થવા માંડ્યો; અને તેના ફળસ્વરૂપ આજે સમગ્ર વિશ્વના વિશ્વ વિદ્યાલયોમાં આંતર-વિદ્યાશાખા (interdisciplinary) સંશોધન ઉપર મહત્તમ ભાર મૂકવામાં આવે છે. પ્રસ્તુત લેખના પ્રારંભે આટલી લાંબી પ્રસ્તાવના લખવાનું કારણ એ છે કે આ લેખની હારમાળામાં જ્યાં એક બાજુ શેક્સપિયરને (Shakespeare) સ્થાન છે, તો બીજી તરફ સિગ્મંડ ફ્રોઈડ (Sigmund Freud) કે વિક્ટર ફ્રેંકલ (Viktor Frankl) પણ પોતાની હાજરી નોંધાવી શકે છે.

વિશ્વની તમામ ભાષાઓમાં લખાયેલા સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને પ્રસારનો જ્યારે વિચાર કરવામાં આવે છે ત્યારે એક ખાસ લક્ષણ સામાન્ય જોવા મળે છે. તમામ સાહિત્યનો પ્રચાર અને પ્રસાર મૌખિક પ્રણાલીથી (oral tradition) થયો છે. પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની સૌપ્રથમ સાહિત્ય સર્જક એન્હેડુઆના (Enheduanna) (૨૨૮૫-૨૨૫૦ ઈસા પૂર્વ) નામની એક મહિલા હતી. એની મોટા ભાગની રચનાઓ સુમેરિયન દેવી ઈઆન્ના (Ianna)ને સમર્પિત ભજનો છે. એન્હેડુઆનાની જેમ મેસોપોટેમિયા (અર્વાચીન ઈરાક, કુવૈત, સિરિયાનો પશ્ચિમી ભાગ. દક્ષિણ-પૂર્વ તુર્કીનો પ્રદેશ)માં ઉદ્ભવેલું મોટા ભાગનું સાહિત્ય દેવી-દેવતાઓની સ્તુતિમાં લખાયેલું હતું. સુમેરિયન સંસ્કૃતિમાં જન્મેલા પદ્ય સાહિત્યની અસર પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્ય ઉપર ખૂબ જ ગાઢ રીતે જોવા મળે છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યને પ્રિ-ક્લાસિકલ (૮૦૦થી ૫૦૦ ઈ. પૂ.) અને ક્લાસિકલ (૫૦૦થી ૩૩૩ ઈ. પૂ.) એમ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય. (પ્રિ-ક્લાસિકલ સમયગાળામાં રચાયેલી મોટા ભાગની પદ્ય સાહિત્યકૃતિઓ ગ્રીક દેવી-દેવતાઓના માનમાં તહેવારો અને ઉજાણીઓ વખતે ગવાતી હતી. આ રચનાઓના વિષય-વસ્તુના કેન્દ્ર સ્થાને દંતકથાઓ અને લોક-વાર્તાઓ રહેતી હતી. ક્લાસિકલ યુગમાં લખાયેલ સાહિત્યમાં ઘણી બધી વૈવિધ્યતાઓ જોવા મળે છે. આ જ યુગમાં ઊર્મિ કાવ્યો, ગેય કાવ્યો (ode), ગ્રામજીવનનાં કાવ્યો (pastorals), શોકગીતો (elegies), ચતુરોક્તિઓ (epigrams), પ્રબંધકથાઓ (rhetorical treatises) અને ખાસ કરીને સુખાંતિકા (comedy) અને દુખાંતિકા (tragedy)નું નાટ્યાત્મક નિરૂપણ જોવા મળે છે. પ્રાચીન ગ્રીક સાહિત્યના સર્જનકારોની એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ પણ જોવા મળે છે કે આ સાહિત્યકારો વ્યવસાયિક લેખકો

કે કવિઓ નહોતા. તેઓ સાહિત્ય સર્જકની સાથે-સાથે વિચારકો, દાર્શનિકો, વૈજ્ઞાનિકો, રાજનીતિજ્ઞ, અર્થશાસ્ત્રી, ચિત્રકાર, શિલ્પી અને દાકતરો પણ હતા.

ઈ. સ. પૂર્વે આશરે ૮મી સદીના ગ્રીસમાં થઈ ગયેલા હોમર (Homer)થી પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો પાયો નંખાયો તેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નથી. હોમર દ્વારા લખાયેલા ‘ધી ઇલિયડ’ (The Illiad) અને ‘ધી ઓડિસી’ (The Odyssey) મહાકાવ્યો એક મહાન મૌખિક પ્રણાલી (oral tradition)નો જ એક ભાગ હતાં. આજના સમયમાં જેમ લેખન એક વ્યવસાય છે, તેવી જ રીતે હોમરના સમયમાં સ્ટોરી-ટેલિંગ (વાર્તાકથન) પણ એક વ્યવસાયિક પ્રવૃત્તિ હતી. અલબત્ત, વાર્તાકથનનું સ્વરૂપ પદ્યનું હતું, જેમાં છંદનું મહત્ત્વ સર્વોપરી રહેતું. બીજી એક નોંધપાત્ર બાબત એ પણ હતી કે છંદ પ્રાસ બેસાડવા માટેનું સાધન માત્ર ન હતું, પરંતુ એની ગોઠવણી એ પ્રમાણે કરવામાં આવતી હતી જેથી કૃતિઓને કંઠસ્થ કરવામાં સરળતા રહેતી હતી.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં તો એમ કહેવાતું કે જે ગ્રીક નાગરિકો હોમરનાં મહાકાવ્યોથી અપરિચિત છે તેઓ ખરા અર્થમાં અજ્ઞાની અને અભણ છે, પરંતુ જોવાની ખૂબી એ છે કે ‘ધી ઇલિયડ’ અને ‘ધી ઓડિસી’ના વિષયવસ્તુ (theme)થી ગ્રીસ દેશના લોકો સુપેરે પરિચિત હતા. તેમના માટે આ મહાકાવ્યો ફક્ત સાહિત્યિક સ્રોત જ નહોતા, પરંતુ નૈતિક અને વ્યવહારિક માર્ગદર્શનની એક સરિતા હતી. હોમરની વિશેષતા આ મહાકાવ્યોના નવીન નિરૂપણ અને કથનમાં છે. હોમર એ જ ગ્રીક પેઢીનો વંશજ હતો જેમણે ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે (ઈ. સ. પૂ. ૧૨૦૦) ટ્રોય ઉપર હુમલો કરીને તેનો નાશ કર્યો હતો. અલબત્ત, જે રીતે પ્રાચીન સંસ્કૃત કવિઓનાં કાળ, પ્રદેશ અને વ્યક્તિગત માહિતી સચોટ રીતે ઉપલબ્ધ નથી, તે જ રીતે હોમરના જન્મસ્થળ, કુટુંબ, અભ્યાસ, વ્યવસાય વગેરેની ચોક્કસ અને પ્રમાણભૂત વિગત વિશે મતમતાંતર છે. એક મત પ્રમાણે હોમર એશિયા માઈનોર દ્વીપકલ્પનો રહેવાસી હતો. અન્ય એક મત પ્રમાણે હોમર કીઓસ (Chios) ટાપુનો રહેવાસી હતો. જ્યારે ઘણા ઇતિહાસકારો હોમરને આયોનિયા (Ionia)નો સ્થાનિક માને છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે હોમરનાં મહાકાવ્યોમાં આયોનિક બોલી (Ionic dialect)નો સવિશેષ ઉપયોગ જોવા મળે છે. આ જ રીતે હોમરના જન્મસમયની સચોટ માહિતી પણ સુલભ નથી. આશરે ૭૫૦ ઈ. સ. પૂર્વેથી લઈને ૧૨૦૦ ઈ. સ. પૂર્વની વચ્ચેના સમયગાળામાં હોમર થઈ ગયો હશે તેમ માનવામાં

આવે છે. હોમરના જન્મ- સમય, સ્થળ અને જીવન વિશે ભલે આધારભૂત માહિતી નથી, છતાં પણ તે ‘ધી ઇલિયડ’ અને ‘ધી ઓડિસી’ જેવા, મહાન મહાકાવ્યોનો જનક છે તે સત્ય નિર્વિવાદ છે.

આશરે એક દસકા સુધી ચાલેલા ટ્રોજન યુદ્ધના છેલ્લા વર્ષના ચાર દિવસ અને બે રાત્રીનું વર્ણન ‘ધી ઇલિયડ’માં કરવામાં આવ્યું છે. અલબત્ત, આ મહાકાવ્યમાં હોમર યુદ્ધની પશ્ચાદ ભૂમિકાઓ, ઘેરો ઘાલવા તૈયાર થયેલા યોદ્ધાઓ અને તેને આનુસંગિક બાબતોનો પણ ઉલ્લેખ કરે છે. મહાકાવ્યનો ઉત્તરાર્ધ ઍકિલીસ (Achillies)નું મૃત્યુ અને ટ્રોય (Troy) શહેરના પરાજયનું વર્ણન કરે છે. પ્રાચીન ગ્રીક દંતકથાઓમાં ચિત્રિત દેવી-દેવતાઓનાં વર્ણનથી હોમરનું વર્ણન જરાક અલગ તરી આવે છે. ‘ધી ઇલિયડ’માં હોમરે દેવી-દેવતાઓને જીવંત પાત્રો તરીકે રજૂ કર્યાં છે, જે માનવીય સંબંધોમાં અને સંઘર્ષમાં ભાગ લેતા જોઈ શકાય છે. આ પ્રકારનું નિરૂપણ હોમરની એક આગવી વિશેષતા હતી, જે તેના મહાકાવ્યોની રચના માટે જરૂરી હતી. હોમરના આ મહાકાવ્યની દૂરોગામી અસર વિશ્વ સાહિત્ય ઉપર જોવા મળી. ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨મી સદીમાં રોમન કવિ વર્જિલ (Virgil)ના લેટિન ભાષામાં લખાયેલા ધી ઈનીડ (The Aeneid) મહાકાવ્યમાં હોમરની શૈલીની છાંટ સ્પષ્ટ રીતે જોઈ શકાય છે. તો વળી તેરમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં ઇટાલિયન કવિ દાન્ટે (Dante)ના મહાકાવ્ય ‘ધી ડિવાઇન કોમેડી’ (The Divine Comedy)માં હેલ (નર્ક) વર્ણનમાં પણ હોમરની કૃતિઓની અસર પ્રતિબિંબિત થાય છે.

હોમરના બીજા મહાકાવ્ય ધી ઓડિસીની કથા- વસ્તુનું સામંજસ્ય માત્ર ‘ધી ઇલિયડ’ સાથે જ નહીં, પરંતુ પ્રાચીન યુગનાં અન્ય મહાકાવ્યો જેવાં કે ‘રામાયણ’ અને ‘ગિલ્ગમેશ’ (Epic of Gilgamesh) સાથે પણ જોવા મળે છે. મૂળભૂત રીતે આ મહાકાવ્યોને epic of journeys તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જે રીતે રામનો ચૌદ વર્ષનો વનવાસ સમગ્ર દંડકવન અને દક્ષિણ ભારતને આવરી લે છે, તે જ રીતે ઓડિસિયસ સમગ્ર ભૂમધ્ય સમુદ્રના કાંઠા પ્રદેશની યાત્રા કરે છે. બંને મહાકાવ્યના નાયકો મહાકાવ્યના અંતે પોતપોતાની ભાર્યા સાથે પુનઃમિલન પામે છે, રામનો મેળાપ સીતા સાથે અને ઓડિસિયસનું મિલન પેનેલોપ (Penelope) સાથે.

ઉપરાંત, ‘રામાયણ’ અને ‘ધી ઓડિસી’ મહાકાવ્યનાં શીર્ષકોમાં પણ એક સમાનતા જોવા મળે છે.

રામાયણનો શાબ્દિક અર્થ છે : રામની યાત્રા કે ખોજ. મિરિયમ વેબસ્ટર ડિક્શનરી અનુસાર ‘ધી ઓડિસી’નો અર્થ એક લાંબી સાહસિક યાત્રા થાય છે. આમ બંને મહાકાવ્યોનાં શીર્ષક ઉપરથી જ એ સ્પષ્ટ બની જાય છે કે બંને મહાકાવ્યોના વાચકો નાયકોની સાથે સફર કરે છે. ‘ધી ઇલિયડ’ની સરખામણીએ ‘ધી ઓડિસી’નું કથાવસ્તુ વિશાળ ફલક પર રચાયેલું છે. સમગ્ર ભૂમધ્ય સમુદ્ર પ્રદેશના વિસ્તારોનું તાદેશ વર્ણન તેમાં જોઈ શકાય છે. વળી, એકિલીસની સરખામણીએ ઓડિસિયસ (Odysseus) માનવસહજ લાગણીઓ, ઊર્મિઓ, હતાશા, સફળતા અને જિજ્ઞવિષાને મૂર્તિમંત બનાવે છે. ધી ઓડિસીની વિશ્વ-સાહિત્ય ઉપર દૂરોગામી અસર હોવાનું એક મુખ્ય કારણ એ પણ છે કે હોમર આ મહાકાવ્યમાં ગ્રીક દેવી-દેવતાઓને બદલે માનવીને કેન્દ્ર સ્થાને મૂકે છે. આથી જ આ મહાકાવ્ય ગ્રીક દંતકથાનું વર્ણન કરતો એક ગ્રંથ માત્ર બનીને ન રહેતાં, માનવજીવનની ઝાંખી પણ પૂરી પાડે છે. ઓડિસિયસનો પરિચય આપતાં હોમર કહે છે :

“Many cities of men he saw and learned their minds.”

પોતાના સમકાલીન સાહિત્યકારોની તુલનાએ હોમરનું યોગદાન અલગ જ તરી આવે છે. હોમર પહેલો પાશ્ચાત્ય કવિ હતો જેણે છ ગણવાળી પંક્તિઓ (hexameter) થકી અર્થસભર અને વર્ણનાત્મક કાવ્યોની રચના કરી. હોમરની કુશળતા ફક્ત ટેક્નિકલ (યાંત્રિક) ન રહેતાં. કલાત્મક પણ હતી. હોમરનાં મહાકાવ્યોમાં નાટ્ય (drama)નું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે, જે તે સમયના દર્શકો માટે એક નવીન અનુભવ હતો. આ જ નાટ્યાત્મકતાએ હોમરનાં મહાકાવ્યોને અમરત્વ બક્ષ્યું છે. ઈસાના જન્મથી લઈને લગભગ પંદરમી સદી સુધી હોમરના મહાકાવ્યો લગભગ ભુલાઈ ચૂક્યાં હતાં. આ એ સમય હતો જ્યારે લેટિન ભાષા લોકબોલીનું માધ્યમ હતી. પંદરમી સદીના મધ્યમાં ઓટોમોન સામ્રાજ્યે ગ્રીસ ઉપર આક્રમણ કરીને એથેન્સ ઉપર કબજો જમાવ્યો. આના ફળસ્વરૂપ મોટી સંખ્યામાં ગ્રીક સ્કોલર્સ ઇટાલી તરફ સ્થાયી થયા. આનો એક ફાયદો એ થયો કે પંદરમી સદીના ઉત્તરાર્ધ અને સોળમી સદીની શરૂઆતમાં યુરોપિયન લેખકો અને ઇતિહાસકારોની રુચિ પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમન કળા, સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં વધવા લાગી. આ નવજાગૃતિ (Renaissance) કાળના સમયમાં ગ્રીક અને લેટિન જેવી કલાસિકલ ભાષામાં લખાયેલા સાહિત્યના વાચન અને

પ્રકાશનમાં વેગ આવ્યો. સ્વાભાવિક રીતે જ હોમર એ સૂચિમાં અગ્રસ્થાને હતા. સન ૧૫૮૧માં આર્થર હોલે (Arthur Hall) ‘ધી ઇલિયડ’ના પ્રથમ દસ ભાગનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું હતું; પરંતુ સત્તરમી સદીની શરૂઆતમાં જ્યોર્જ ચેપમેને (George Chapman) કરેલું ભાષાંતર ખૂબ જ ખ્યાતિ પામ્યું હતું. ૧૫૨૦થી ૧૫૭૦ દરમિયાન હોમરની કૃતિઓનો અનુવાદ ફ્રેંચ, જર્મન, સ્પેનિશ, ડચ અને ઇટાલિયન ભાષાઓમાં થયો. આમ બદલાતા જતાં યુગ સાથે હોમરની કૃતિઓનો ભાવાનુવાદ થતો ગયો. ગુજરાતીમાં ઇલિયડનો સાર સૌપ્રથમ નર્મદે આપ્યો હતો, જે ‘નર્મગદ્ય’માં લગભગ સાઠેક પાનામાં લખાયેલો છે. ત્યાર બાદ ‘સંગીત ઇલિયડ’ શીર્ષકથી ઇલિયડના પહેલા છ ખંડ કોઈક આર.બી.ટી.એ રજૂ કર્યો છે. ઇલિયડનું નાટ્યરૂપાંતર લીના મંગળદાસે ૧૯૫૯-૬૦માં પ્રસ્તુત કર્યું હતું. જ્યારે સંપૂર્ણ ઇલિયડનો અનુષ્ટુપ છંદમાં પદ્યાનુવાદ ૧૯૮૩માં જયંત પંડ્યાએ પ્રગટ કર્યો હતો. તો વળી વીસમી સદીના અંત ભાગ અને એકવીસમી સદીની શરૂઆતમાં હોમરનાં મહાકાવ્યોનું અનુકૂલન (adaptation) સિદ્ધહસ્ત લેખકો દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે. આ સૂચિમાં આધુનિક ગ્રીક લેખક અને સતત નવ વખત નોબેલ પ્રાઈઝ માટે નોમિનેટ થનાર નિકોસ કઝાન્તસાકિસ (Nikos Kazantzakis)ની ‘ધી ઓડિસી : અ મોડર્ન સિક્વલ’ (The Odyssey : A Modern Sequel), કેનેડિયન લેખિકા અને બૂકર પ્રાઈઝ વિજેતા માર્ગરિટ એટ્વૂડ (Margaret Atwood)ની ટૂંકી નવલકથા ‘ધી પેનેલોપીઅડ’ (The Penelopiad), સુપ્રસિદ્ધ આઈરિશ નવલકથાકાર, કવિ અને સાહિત્ય વિવેચક જેમ્સ જોયસ (James Joyce)ની નવલકથા ‘યુલિસિસ’ (Ulysses) અને ૨૦૧૨માં બૂકર પ્રાઈઝથી નવાજવામાં આવેલ અમેરિકન લેખિકા મેડલીન મિલર (Madeline Miller)ની નવલકથા ‘ધી સોંગ ઓફ એકિલીસ’ (The Song of Achilles) મોખરે છે. આમ આશરે બે હજાર આઠસો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા હોમરે પોતાની કૃતિ દ્વારા પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો જ નહીં પરંતુ વિશ્વ સાહિત્યનો સુદૃઢ પાયો નાંખ્યો એમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ ના ગણાય. સ્વ. મોહનલાલ પટેલના શબ્દોમાં હોમરની આ કૃતિઓ એવી છે જેમાં ‘માનવજીવનનાં રહસ્યોનું પ્રક્ટીકરણ’ સુપેરે થયું છે, અને માટે જ આજે પણ તે લોકભોગ્ય છે.

અનુસંધાન પૃ. ૨૧ ઉપર

લોકડાઉન

પ્રો. કમલેશ જોશીપુરા

લોકડાઉનમાં બંધારણીય આચાર્ય અને મૂળભૂત અધિકારોનાં ન્યાયશાસ્ત્ર (Jurisprudence) સંદર્ભે એક ખૂબ જ સરપ્રદ બાબત નિષ્પન્ન થઈને આવેલ છે. ભારતીય બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૨૧માં જીવન જીવવાનાં અધિકારો અંતર્ગત મૂળભૂત અધિકાર બક્ષવામાં આવેલ છે, કમે કમે આ જોગવાઈનો વ્યાપ અને વિસ્તાર વધતો ગયો જેનો મુખ્ય આધાર ન્યાયિક વલણ અને સિમાચિન્હરૂપ ચુકાદાઓ છે, જે મુજબ જીવન જીવવાના અધિકારની વ્યાખ્યામાં દરજજાયુક્ત જીવન, શિક્ષણ, આશ્રય, આહારની સાથે પ્રજાનાં આરોગ્યને કેન્દ્રવર્તી સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે અને પ્રજાના આરોગ્ય સંદર્ભે સરકારની (Positive Responsibility) વિધાયક-સક્રિય જવાબદારીનો સિદ્ધાંત પ્રસ્થાપિત કરવામાં આવેલ છે. આ તત્વાવધાનમાં અનુચ્છેદ ૨૧ અંતર્ગત પ્રત્યેક નાગરિકના “નિરામય આરોગ્ય સાથે જીવન જીવવાનાં” સિદ્ધાંત અંતર્ગત લોકડાઉનની બંધારણીય યોગ્યતા પ્રસ્થાપિત થાય છે. અનુચ્છેદ ૨૧ અંતર્ગત વિધાયક જવાબદારી અને અનુચ્છેદ ૧૯ અંતર્ગત પ્રજાહિતમાં સક્ષમ કાનૂની પ્રાવધાન સાથે વાજબી અંકુશની બંધારણીય વ્યવસ્થા ધારા લોકડાઉન સંપૂર્ણ રીતે બંધારણીય રીતે યોગ્ય જ નહીં પરંતુ તેનાથી આગળ (Constitutional Wisdom) બંધારણીય દીર્ઘદષ્ટિવાળું પ્રજાહિતનું પગલું છે.

ભારતીય બંધારણના આમુખમાં લોકતાંત્રિક, પ્રજાસત્તાક સહિતની સંકલ્પનાઓ સાથે રાજકીય - આર્થિક - સામાજિક ન્યાયની સંકલ્પના કરવામાં આવેલ છે. વર્તમાનમાં સામાજિક ન્યાયનો સંદર્ભ વધુ પ્રસ્તુત બનેલ છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે વિન્સેન્ટ વિરુદ્ધ ભારત સરકાર, સ્ટેટ ઓફ પંજાબ વિરુદ્ધ મોહિન્દરસીંઘ, સ્પ્રીંગ મેડો હોસ્પિટલ વિરુદ્ધ હુરજલ (૧૯૯૮- SC ૧૮૧૦) સહિત અનેક કેસોમાં અનુચ્છેદ ૨૧ અંતર્ગત પ્રજાની સુખાકારી અને નાગરિક જીવનને લાભદાયક બને તેવા કાયદાઓ ઘડી કાઢવા હિમાયત કરેલ છે.

લોકડાઉનનો હેતુ દેશનાં પ્રત્યેક નાગરિકોને કોરોના

મહામારીથી બચાવવાનો છે, એટલે કે નિરામય આરોગ્ય સાથે જીવન જીવવાના અધિકારનું રક્ષણ કરવા અર્થેનો છે. દિલ્હી ખાતે સ્થળાંતરિત શ્રમિકોનાં સંદર્ભે કરાયેલ જાહેર હિતની અરજી દરમિયાન પણ કોરોના મહામારી સંદર્ભે સરકાર દ્વારા કરાઈ રહેલ પ્રયત્નો અને લેવાયેલ નિર્ણયો સંદર્ભે વિપરીત અસર થાય તેવી કોઈપણ ટિપ્પણીથી દૂર રહી માત્ર અહેવાલ માંગ્યો છે.

ભારતીય બંધારણના જીવન જીવવાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૧ના સંદર્ભમાં ભારત દેશનાં ન્યાયતંત્રની ભૂમિકા અંગે દષ્ટિપાત કરવો આ તકે ખૂબ જ પ્રસ્તુત બની રહેશે. ભારતીય બંધારણનાં મૂળભૂત અધિકારોના ક્ષેત્રમાં અનુચ્છેદ ૨૧નો સરળ અર્થ વ્યક્તિને તેનાં જીવન જીવવાનાં અધિકારથી વંચિત કરી શકાય નહિ, એટલે કે કઈક અંશે વિધાયક (Positive) ને બદલે વંચિત નહીં કરવાના સંદર્ભે હતો, પરંતુ મેનકા ગાંધી વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા (AIR ૧૯૭૮ SC ૫૮૭)માં સર્વોચ્ચ અદાલતે ઐતિહાસિક રીતે વલણ લઈ અને અનુચ્છેદ ૨૧નો વ્યાપ, વિસ્તાર અને ક્ષેત્રાધિકાર વધારી અનુચ્છેદ ૨૧ માત્ર પ્રક્રિયાત્મક કાનૂની પ્રક્રિયા નહીં પરંતુ જીવન જીવવાનાં સંદર્ભમાં પ્રત્યેક બાબત આવરી લઈ અને અનુચ્છેદ ૨૧નાં મૂળભૂત અધિકારને ખૂબ જ અસરકારક એવો કાનૂની અધિકાર બનાવ્યો. આ ચુકાદાના પરિણામ સ્વરૂપ જ માત્ર જીવન જીવી જવું તેવું નહીં પરંતુ ખુમારીભર્યું, આરોગ્યપ્રદ, આનંદમય, દરજજાયુક્ત જીવન જીવવાનાં અધિકાર સુધી અનુચ્છેદ ૨૧ના વ્યાપ નો વિસ્તાર કર્યો, પરિણામ સ્વરૂપ શિક્ષણનો અધિકાર, આજીવિકાનો અધિકાર સહિતનાં આચાર્યોનો ઉમેરો થયો. આમ અનુચ્છેદ ૨૧નો વિસ્તાર વધતા રાજ્યનીતિનાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો કામ મેળવવાનો અધિકાર (અનુચ્છેદ ૪૧), નિર્વાહ વેતન (અનુચ્છેદ ૪૩) પર્યાવરણ તથા વન્યપ્રાણી રક્ષા(અનુચ્છેદ ૪૮-A) અને મૂળભૂત અધિકારોનો સમન્વયાત્મક ઉપક્રમ અને વિસ્તાર આગળ વધ્યો છે.

સર્વોચ્ચ અદાલતે વિન્સેન્ટ વિરુદ્ધ યુનિયન ઓફ

ઇન્ડિયામાં સુવિખ્યાત સંસ્કૃત વાક્ય “શરીરમાધ્યમ ખલુ ધર્મ સાધનમ્” - એટલે કે પ્રત્યેક ધર્મ પ્રવર્તન માટે પણ (Physical Body) શરીરનું સ્વસ્થ રહેવું એ આવશ્યક બાબત ગણી છે. ખૂબ જ રસપ્રદ બાબત એ છે કે આરોગ્ય-તંદુરસ્તીનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૨૧ અંતર્ગત સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલ છે. જાહેર આરોગ્યની જાળવણી, સંવર્ધન સુવિધા તેમજ પ્રત્યેક નાગરિકને સારવારની સંપૂર્ણ જવાબદારી ‘State’ એટલે કે રાજ્યને આપવામાં આવેલી છે, આ તત્ત્વાવધાનમાં આપણે કલ્યાણ રાજ્યની કલ્પના ને મૂર્તિમંત કરવાની સંકલ્પના કરેલ છે એટલું જ નહીં પરંતુ આરોગ્ય સંભાળનો સંદર્ભ સામાજિક ન્યાય સાથે જોડવામાં આવેલ છે.

માનવ અધિકારની વૈશ્વિક સંકલ્પના તેમજ ઘોષણાઓ ઉપર દષ્ટિપાત કરીએ તો ઇન્ટરનેશનલ કોવોનન્ટ ઓન સિવિલ એન્ડ પોલિટિકલ રાઈટ્સ (ICCPR) આર્ટિકલ ૬ મુજબ રાજ્ય દ્વારા જનસુખાકારીનાં વ્યાપક સંદર્ભમાં નાગરિકોનાં આરોગ્ય સંદર્ભે (Positive Responsibility) વિધાયક જવાબદારી છે. આવો જ બીજો મહત્ત્વનો દસ્તાવેજ સ્વરૂપ મુસદ્દો એટલે ઇન્ટરનેશનલ ઇકોનોમિકલ(આર્થિક), સોશયલ (સામાજિક) એન્ડ કલ્ચરલ (સાંસ્કૃતિક) અધિકારોમાં વધારે સ્પષ્ટતાપૂર્વક આર્ટિકલ ૨૧ અને આર્ટિકલ ૨૪માં પ્રત્યેક નાગરિકનાં મનો-શારીરિક આરોગ્ય (Physical and Mental Health) ની પૂરી કાળજી લેવાની સાથે જરૂરી તમામ વ્યવસ્થાઓ નિષ્પન્ન કરવા રાજ્યને જવાબદારી આપવામાં આવી છે.

Right to Health (આરોગ્યનો અધિકાર) જીવન જીવવાનાં અધિકાર સાથે આમેજ કરવાની સાથોસાથ વાજબી ભાવે દવાઓ (ભારતીય જન ઔષધિ ભંડાર) વિમા કવચ (આયુષ્યમાન ભારત સહિતની યોજનાઓ) કામના સ્થળે આરોગ્ય સેવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ આ જ શીર્ષકમાં થાય છે. સમગ્ર રીતે વર્તમાન પરિપ્રેક્ષ્ય એટલે કે લોકડાઉનનો નિર્ણય અનુચ્છેદ ૨૧ ‘જીવન જીવવાનાં અધિકાર સંદર્ભે રાજ્યની વિધાયક જવાબદારીનાં ભાગરૂપ છે.

અનુચ્છેદ ૨૧ ઉપરાંત વિવિધ પ્રકારનાં સ્વાતંત્ર્ય સંદર્ભે અનુચ્છેદ ૧૯ અંતર્ગતની વિવિધ જોગવાઈઓનું આજકાલ પ્રચલિત “થર્મલ ચેકિંગ” કરતાં પ્રથમ દષ્ટથી જ લોકડાઉન અંતર્ગત નિયંત્રણો લાદવાનાં સરકારનાં

નિર્ણયને બંધારણ દ્વારા પૂર્ણ સમર્થન મળે છે, એટલું જ નહીં વૈશ્વિક સ્તરે નિર્ણય પાછળ મક્કમ રાજકીય ઇચ્છાશક્તિનું દર્શન સમગ્ર ભારત દેશ બતાવી શકેલ છે.

બીજો સંદર્ભ અનુચ્છેદ ૧૯નો છે. જેમાં દેશમાં મુક્ત વિચરણ-હરવા ફરવાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(ડી)માં આપવામાં આવેલ છે અને અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(જી)માં વ્યવસાય સ્વાતંત્ર્ય એટલે કે વ્યક્તિને ધંધા - રોજગાર, વ્યવસાય સંદર્ભેનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર તરીકે પ્રયોજાયેલો છે. આ બંને અધિકારો વિદ્યમાન છે જ પરંતુ અનુચ્છેદ ૧૯(૫ અને ૬) માં વાજબી નિયંત્રણોની પણ જોગવાઈ છે, જે મુજબ પ્રજાહિતમાં

સરકાર વાજબી નિયંત્રણો ચોકકસ કાયદો લાવી મુકી શકે છે. નરેન્દ્રકુમાર વિરૂદ્ધ યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયાનાં કેસમાં તેમજ સુનિલ બત્રા વિરૂદ્ધ દિલ્હી એડમિનિસ્ટ્રેશન, ચાર્લ્સ શોભરાજ વિરૂદ્ધ સેન્ટ્રલ જેલ (ન્યુ દિલ્હી) સહિત સંખ્યાબંધ ચુકાદાઓમાં પ્રજાહિત હોય ત્યારે વાજબી નિયંત્રણો લાદવા સરકારને સત્તા હોવાનું ઠરાવાયું છે. ભારત સેવાશ્રમ સંઘ વિરૂદ્ધ સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત (સર્વોચ્ચ અદાલત)માં વાજબી અંકુશની પૂર્વશરત પ્રજાહિત ગણાવાયું છે.

અન્ય એક રસપ્રદ મુદ્દો આરોગ્ય વિષયક યાદીમાં છે તે છે - વાસ્તવમાં આરોગ્ય વિષયક સંપૂર્ણ બાબત તેમજ આનુષંગિક કાયદાઓ ઘડવાની વિષય વસ્તુ રાજ્ય યાદી એન્ટ્રી ૬માં છે જે સ્વાભાવિક રાજ્યનાં ક્ષેત્રાધિકારમાં આવે તો કેન્દ્ર સરકાર લોકડાઉનનો નિર્ણય કેવી રીતે લઈ શકે. પરંતુ બંધારણનાં ઘડવૈયાઓની કેટલી દૂરંદેશી હશે અથવા તો દેશ સામે આવી કોઈ મહામારી આવે તો કેન્દ્ર સરકાર પાસે કયા વિકલ્પ રહે તેની આગોતરી વ્યવસ્થા ભારતીય બંધારણમાં કરવામાં આવી છે, તે મુજબ કેન્દ્રવર્તી યાદી - એન્ટ્રી-૮૧માં આંતરરાજ્ય ક્વોરન્ટાઈન તેમજ બંદરો-વહાણોને ક્વોરન્ટાઈન કરવાની જોગવાઈ છે અને આ સંદર્ભે કેન્દ્રને કાયદા ઘડવાની સત્તા છે, પરંતુ અત્રે એ સર્વવિદિત છે કે એપેડેમિક ડિઝીઝ એક્ટ-૧૯૮૭ કલમ-૨માં સરકારને મહામારીના સમયે પગલાં લેવા, વિવિધ નિર્ણયો લેવાની સત્તા છે. લોકતાંત્રિક પ્રજાસત્તાક એવા આપણાં દેશનાં બંધારણમાં સમવાયતંત્રની સંકલ્પના છે કેન્દ્ર રાજ્યો વચ્ચે વિષયો વહેંચાયેલા છે અને સમવર્તી યાદીની જોગવાઈ પણ છે, અલબત્ત બંધારણનાં

અનુસંધાન પૃ. ૪૭

કલનગણિતની ક્રાંતિઓ

વિકલભાઈ અં. પટેલ

પ્રસ્તાવના

હાલની દુનિયામાંથી કલનગણિત અદૃશ્ય થાય તો શું થાય? કલનગણિતનો ઉપયોગ કરીને વિદ્યુત અને લોહચુંબકના અખતરાઓનાં પરિણામો મેક્સવેલે (Maxwell) સમીકરણોના સ્વરૂપમાં દર્શાવેલાં જે મેક્સવેલનાં સમીકરણો તરીકે ઓળખાય છે. આ સમીકરણોમાંથી વિદ્યુત અને લોહચુંબક મોજાઓમાં મુસાફરી કરે છે અને આ મોજાઓની ઝડપ પ્રકાશના મોજાઓની ઝડપ જેટલી હોઈને એમ પણ કહી શકાય કે પ્રકાશનાં મોજાંઓ વિદ્યુત-લોહચુંબકનાં મોજાંઓનાં બનેલાં છે. આ મોજાંઓને હર્ઝ (Hertz) શોધ્યાં. આ મોજાંઓના આધારે આપણા મોબાઇલ, કમ્પ્યુટર, માઇક્રોવેવ ઓવન, રેડિયો, ટી.વી. વગેરે કામ કરે છે. આથી આ બધું જતું રહે તો માનવજાત ત્રાસી જશે.

પૃથ્વી, ગ્રહો, તારાઓ વગેરેની ભ્રમણકક્ષા અને ગતિ કલનગણિતનો ઉપયોગ કરીને ન્યૂટનના ગતિના નિયમોથી મળે છે. આ જતાં આકાશમાં મુસાફરી ન કરી શકીએ. ટૂંકમાં પ્લેનની મુસાફરી બંધ થાય. આપણને મુસાફરીમાં સરનામાં શોધવામાં મદદરૂપ થતું GPS ગયું. આ રીતે વિચારતાં આપણી હંદગી સરળ અને જીવવા લાયક બનાવતી ઘણી બધી આ સદીની શોધો કલનગણિતની મદદથી અને બીજા ઘણા વિષયોના આધારે શક્ય બની. કલનગણિત આપણા જીવનની જરૂરિયાતો જોડે જોડાયેલું છે. દુનિયાની હાલની જીવનશૈલી માટે કલનગણિતનો મોટો આભાર.

લક્ષ (Limit) અને વિકલિત (Derivative)

ડેકાર્ટ (Descartes) અને ફર્માએ (Fermat) વૈશ્વેષિક ભૂમિતિ (Analytic Geometry) શોધી અને તેના કારણે ઘણા બધા વક્રો અને તેમના સમીકરણો મળ્યાં. ફર્માએ જ્યારે ઘણા બધા વક્રો જોયા ત્યારે તેમને વક્રોની કઈ કઈ જગ્યાએ લઘુત્તમ અને મહત્તમ કિંમતો છે તે જગ્યાઓ જાણવાની ઇંતેજારી થઈ અને સાથે સાથે વક્રોના સ્પર્શકો જાણવાની ઇંતેજારી થઈ. આપણે સ્પર્શકો કઈ રીતે મેળવવા તે જોઈએ.

વક્રનો સ્પર્શક જે બિંદુએ સ્પર્શક શોધવાનો છે, તે બિંદુને સ્પર્શ છે. આથી સ્પર્શક ઉપરનું એક બિંદુ મળ્યું. સ્પર્શક સુરેખા હોઈને જે બિંદુમાંથી સ્પર્શક પસાર થાય છે તે બિંદુએ સ્પર્શકનો ઢાળ મળે તો સ્પર્શકનું સમીકરણ મળે. આથી આ બિંદુએ સ્પર્શકનો ઢાળ મેળવવા માટે આ બિંદુ $(a, f(a))$ ની નજીક વક્ર ઉપર બીજું બિંદુ $(a + h, f(a + h))$ લઈએ. અહીંયા h એ અનંત સુક્ષ્મ (infinitesimal) સંખ્યા છે. આથી આપણને બિંદુ $(a, f(a))$ એ

$$\text{ઢાળ} = m = \frac{f(a+h) - f(a)}{a+h-a} = \frac{f(a+h) - f(a)}{h} \text{ મળે.}$$

હવે, h ની કિંમત કેટલી લેવી?

ધારો કે વક્ર $f(x) = x^2$ છે. આપણે વક્ર ઉપરના બિંદુ (a, a^2) એ સ્પર્શકનું સમીકરણ મેળવવું છે. આથી આ બિંદુની નજીક વક્ર ઉપર બિંદુ $(a + h, (a + h)^2)$ લઈએ. આથી બિંદુ (a, a^2) એ

$$\text{ઢાળ} = m = \frac{(a+h)^2 - a^2}{h} = \frac{2ah + h^2}{h} = 2a + h \text{ મળે.}$$

h અનંત સૂક્ષ્મ હોઈને, તેની કાઢી નાખતાં આપણને $m = 2a$ મળે.

આપણે ઢાળ મેળવવા માટે પહેલું પગલું બિંદુ $(a + h, (a + h)^2)$ લઈએ છીએ ત્યારે આપણે આ બિંદુ $(a + h, (a + h)^2)$ પહેલાં બિંદુ (a, a^2) થી જુદા લેવા માટે ધારીએ છીએ કે $h \neq 0$ છે. હવે, $h \neq 0$ હોઈને ઢાળ m મેળવવા પગલા $\frac{2ah + h^2}{h} = 2a + h$ મેળવતાં ફરીથી પાકું કરીએ છીએ કે $h \neq 0$ છે. હવે છેલ્લા પગલામાં $h = 0$ લઈને ઢાળ $m = 2a$ મેળવીએ છીએ.

આખી પ્રક્રિયામાં પહેલાં $h \neq 0$ છે અને છેલ્લે $h = 0$ છે તે બંને ધારણાઓ એકબીજાની વિરુદ્ધ હોઈને તર્કશાસ્ત્રની રીતે બિશપ બર્કલીનો ખૂબ જ મોટો વિરોધ હતો. આ જ બિશપ બર્કલી જેમના નામે University of California, Berkeley કેમ્પસનું નામ છે. અને ધીરે ધીરે બધા સમજતા પણ થયા. આથી તે સમયના ગણિતશાસ્ત્રીઓએ આમાંથી નીકળવાનો ખૂબ જ પ્રયત્નો કર્યા. આ પ્રયત્નમાંનો એક લક્ષનો રસ્તો ડીલામ્બર્ટે સૂચવ્યો અને કોશીએ (Cauchy) લક્ષના વિચારને વિકસાવ્યો. તેમણે,

જો $x \rightarrow a$ હોય, તો $f(x) \rightarrow L$ છે તેની વ્યાખ્યા આપી. જ્યારે ચલ x ને a ની આસપાસની કિંમતો આપવામાં આવે ત્યારે $f(x)$ ની કિંમતો $(L = f(a))$ L ની આસપાસ રહેશે. L અને $f(x)$ વચ્ચેનો તફાવત ધારીએ તેટલો નાનો લઈએ ત્યારે $|x - a|$ પણ નાનો મળે.

કલનગણિતના પહેલા સંશોધન પછી લગભગ સો વર્ષે વાયરસ્ટ્રાસે જણાવ્યું કે જો $x \rightarrow a$ હોય તો $f(x) \rightarrow L$ છે, તેનો અર્થ, જો પ્રત્યેક $\varepsilon > 0$ માટે $\delta > 0$ મળે, જેથી જો $0 < |x - a| < \delta$ હોય, તો $|f(x) - L| < \varepsilon$ છે.

આને બીજી રીતે $\lim_{x \rightarrow a} f(x) = L$ પણ લખાય છે.

ઢાળ $= m = \lim_{h \rightarrow 0} (2a + h) = 2a$ મળે.

ગણિતમાં લક્ષનો નવો વિચાર અને તેની ચોકસાઈપૂર્વકની વ્યાખ્યા ગણિતમાં પ્રમેયોની સાબિતીઓને ઊંચા સ્વરૂપે લઈ ગયું છે.

બીજી બાજુ ગેલિલીયોએ પીઝાના ટાવર ઉપરથી બે જુદા જુદા દ્રવ્યવાળા પદાર્થોને એક જ સમયે કોઈ પણ જાતનું બળ લગાડ્યા વગર નીચે પડવા દીધા. તે સમય પહેલાંના ખૂબ જ જાણીતા તત્ત્વજ્ઞાની અને વૈજ્ઞાનિક ઍરિસ્ટોટલ એવું માનતા કે વધારે દ્રવ્યવાળો પદાર્થ પહેલો પૃથ્વીને અથડાશે. ગેલિલીયોનાં આ અખતરામાં બંને પદાર્થો એક જ સાથે ધરતીને અથડાયા. આ એક ખૂબ જ મોટું આશ્ચર્ય છે.

આ પદાર્થોની સરેરાશ ગતિ $= \frac{\text{કુલ અંતર}}{\text{કુલ સમય}}$ છે.

સરેરાશ ગતિ જુદા જુદા સમયે ગતિ વિષે કશું જ કહી શકતું ન હોઈને આપેલા સમયે ગતિ જાણવા માટે તે સમય $t = a$ ની તદ્દન નજીકનો સમય $t = a + h$ લઈએ. આ બંને સમયે કાપેલું અંતર $D(t)$ થી દર્શાવીએ, તો

$t = a$ સમયે ગતિ $= \frac{D(a+h) - D(a)}{h}$ થાય. અગાઉની ચર્ચા પ્રમાણે

$$v(a) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{D(a+h) - D(a)}{h} \text{ એ } t = a \text{ સમયની ગતિ થાય.}$$

આ વ્યાખ્યાને

$$m = \text{ઢાળ} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(a+h) - f(a)}{h} \text{ ની સાથે સરખાવીએ}$$

તો બંનેમાં ખૂબ જ સરખાપણું છે. આને ત્રીજા સ્વરૂપમાં લઈએ તો તે પરિવર્તનનો ફેર દર્શાવે છે. આ બધાં સ્વરૂપમાં સરખાપણું હોવાના કારણે ઢાળ, ગતિ કે પરિવર્તનનો દર કહેવાના બદલે ફક્તને ફક્ત વિધેયના ફેરફારનો દર જેને આપણે f ના વિકલિતથી (Derivative) ઓળખીશું અને f માંથી મેળવેલું હોઈને $f'(x)$ થી દર્શાવીશું. જેથી,

$$f'(x) = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h} \text{ છે આ વિકલિતની વ્યાખ્યા કલનગણિતનું હૃદય છે, મુખ્ય ભાગ છે.}$$

ધારો કે આપણે $f(x) = x^2$ લઈએ, તો તેનો

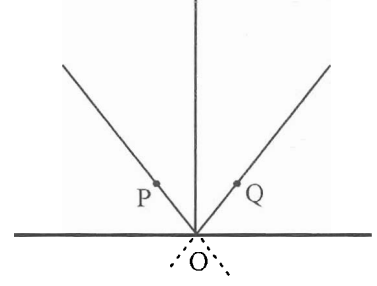
$$\begin{aligned} \text{વિકલિત } f'(x) &= \lim_{h \rightarrow 0} \frac{f(x+h) - f(x)}{h} \\ &= \lim_{h \rightarrow 0} \frac{(x+h)^2 - x^2}{h} = \lim_{h \rightarrow 0} \frac{(2xh + h^2)}{h} \\ &= \lim_{h \rightarrow 0} (2x + h) = 2x \text{ છે.} \end{aligned}$$

આ વિકલિત વિધેય $f'(x)$ નું વિકલિત વિધેય $(f'(x))' = f''(x)$ પણ મેળવી શકાય અને તેનું પણ વિકલિત વિધેય $f'''(x)$ પણ મેળવી શકાય.

વિધેય $f'(x)$ ની વ્યાખ્યાનો ઉપયોગ કરીને જુદા જુદા વિધેયો જેવા કે $f(x) = \sin x, \cos x, \tan x, e^x, \ln x$ વગેરેના વિકલિત વિધેયો $f'(x)$ બર્નૂલી ભાઈઓ, લાઈબ્નિઝ અને ઓઈલરે મેળવેલા. આ વ્યાખ્યાનો ઉપયોગ કરીને (વિકલિત) બે વિધેયોના સરવાળા, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકારના વિકલિતો મેળવવાના નિયમો મેળવ્યા અને તેનો ઉપયોગ થવા માંડ્યો.

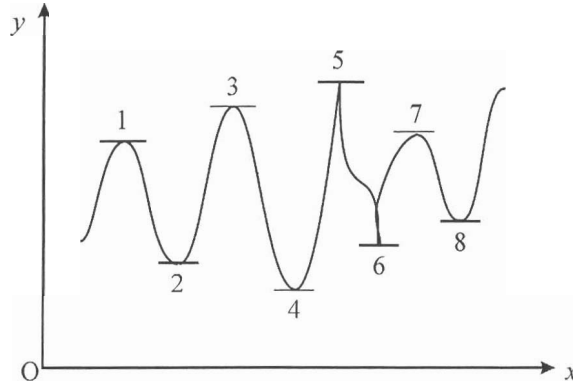
હવે ગણિતશાસ્ત્રીઓએ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે પ્રશ્ન ઊભો કર્યો : $f'(x)$ નું અસ્તિત્વ બધી જ x ની કિંમતો માટે હશે? $f(x) = x^n$ હોય, તો $f'(x) = nx^{n-1}$ છે. જો $n \geq 0$ હોય, તો x ની બધી જ કિંમતો માટે $f'(x)$ નું અસ્તિત્વ છે. એ જ પ્રમાણે $f(x) = \sin x$ હોય, તો $f'(x) = \cos x$ થશે. જેનું x ની બધી કિંમતો માટે અસ્તિત્વ છે. $f'(x)$ ન હોય તેવું ક્યારે બને? $f'(x) = m$ સ્પર્શકનો ઢાળ છે. આથી વક્રને કોઈ બિંદુએ સ્પર્શક ન હોય તેવું બને તો તે બિંદુએ $f'(x)$ નું અસ્તિત્વ નથી. ટૂંકમાં તે બિંદુએ વિધેયનો વિકલિત નથી. આવું બને ખરું? આપણે $f(x) = |x|$ નો આલેખ દોરીએ. જે આકૃતિ 1માં આપ્યો છે. યામના ઊગમબિંદુએ કાટખૂણો છે. આપણે આ વક્ર ઉપર કોઈ પણ વાહન ચલાવતા હોઈએ તો જ્યારે ઊગમબિંદુએ આવીએ ત્યારે ખૂબ જ ધીરા

યઈ જવું પડે. P બિંદુએ સ્પર્શક સુરેખા PO જ છે. તે જ રીતે Q બિંદુએ સ્પર્શક સુરેખા QO જ છે. P બિંદુ તરફથી આવીએ તો O બિંદુએ સ્પર્શક સુરેખા PO છે. Q તરફથી આવીએ તો આકૃતિ 1માં બતાવ્યા પ્રમાણે સુરેખા QO છે. O બિંદુએ બે સ્પર્શકો છે. સ્પર્શક એક જ હોય. આથી આપણે કહીએ કે O બિંદુએ સ્પર્શક નથી, એટલે કે $f'(O)$ નું અસ્તિત્વ નથી. ઊગમિબંદુએ વિધેય વિકલિત નથી. આથી ખ્યાલ આવશે કે જ્યાં જ્યાં તીવ્ર ખૂણો હોય ત્યાં વિધેય વિકલિત નથી. આ વક્રમાં કોઈ જગ્યાએ કાણું ન હોઈને વિધેય બધે જ સતત (Continuous) છે, પણ બધે વિકલિત નથી. વિધેય વિકલિત હોય તો સતત છે. જ્યારે સતત હોય પણ વિકલિત ન પણ હોય. O બિંદુએ વિધેય સતત છે, પણ $f'(O)$ નું અસ્તિત્વ નથી. કલનગણિતમાં સતત અને વિકલનનો સંબંધ એ પણ અગત્યનું પરિણામ કહી શકાય.

આકૃતિ 1

સ્પર્શકનો ઉપયોગ કરીને વક્ર ઉપરનાં જે બિંદુઓએ વક્રની મહત્તમ કે લઘુત્તમ કિંમત હોય તેવાં બિંદુઓ સરળતાથી મળે. આકૃતિ 2માં કોઈ વક્ર આવેલો છે. જ્યારે આપણે લઘુત્તમ અને મહત્તમ કિંમતની વાતો કરીએ છીએ

આકૃતિ 2

ત્યારે આપણે આપેલા આંતરાલ $[a, b]$ માં આવેલી મહત્તમ અને લઘુત્તમ કિંમતની વાત કરીએ છીએ. જ્યાં લઘુત્તમ કે મહત્તમ કિંમત હોય ત્યાં સ્પર્શક દોરીએ તો તે સ્પર્શક x -અક્ષને સમાંતર હોઈને તેમનો ઢાળ $m = 0$ છે એટલે કે $f'(x) = 0$ છે. બિંદુ 5 એ મહત્તમ કિંમત હોવા છતાં સ્પર્શક દોરી શકાતો નથી. કારણ કે તીવ્ર ખૂણો છે એટલે કે $f'(x)$ નું અસ્તિત્વ નથી. આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે આપેલા વિધેયનું વિકલન લઈને $f'(x) = 0$ લઈને મળતા આના ઉકેલો મહત્તમ કે લઘુત્તમ કિંમતો હોય તેવાં બિંદુઓ આપે છે. તદ્ઉપરાંત શક્ય છે કે એવાં પણ બિંદુઓ હોય કે જ્યાં $f'(x)$ નું અસ્તિત્વ પણ ન હોય. બિંદુઓ 5 અને 6 એ પ્રકારનાં બિંદુઓ છે.

$f'(x)$ નું વિકલન મેળવીએ જે $f''(x)$ છે. જ્યારે $f''(x) < 0$ હોય ત્યારે વક્ર એના જુદા જુદા બિંદુઓએ દોરેલા સ્પર્શકોની નીચે છે અને જ્યારે $f''(x) > 0$ હોય ત્યારે વક્ર એના જુદા જુદા બિંદુએ દોરેલા સ્પર્શકોથી ઉપર છે. આથી જ્યારે $f''(a) > 0$ હોય ત્યારે $x = a$ એ f ની લઘુત્તમ કિંમત છે. જ્યારે $f''(a) < 0$ હોય ત્યારે વક્ર દોરેલા સ્પર્શકોથી નીચે હોઈને $x = a$ માટે f ની ગુરુત્તમ કિંમત છે. જ્યારે વક્ર સ્પર્શકોની નીચેથી

સ્પર્શકોની ઉપર જાય છે. ત્યારે વચ્ચે $f''(x) = 0$ બને છે, જે (point of inflection) તરીકે ઓળખાય છે. $f'(x)$, $f''(x)$ અને $f'''(x)$ વગેરેએ વક્રોના અભ્યાસમાં ખૂબ જ મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે જ્યારે આ બધાના ઉપયોગે ઘણા બધા વિષયોને સરળ બનાવ્યા છે. આ કાન્તિએ ઘણાં બધાં કામ સરળ બનાવ્યાં છે. આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે આ પરિણામો લાઈબ્નિઝના કલનગણિતના સૌથી પહેલા સંશોધન લેખમાં છે.

આપણે કોઈ ખેતરની આસપાસ વાડ કરવી છે. આ વાડ વધારેમાં વધારે ક્ષેત્રફળ આપતી હોવી જોઈએ. આપણી પાસે 1000 મીટરની વાડ થઈ શકે તેવી જોગવાઈ છે. આ વાડની લંબાઈ અને પહોળાઈ કેટલી રાખવી જોઈએ?

ધારો કે ખેતરની પહોળાઈ x અને લંબાઈ $500 - x$ છે. આથી ક્ષેત્રફળ $A(x) = x(500 - x)$ થાય. આપણે આની મહત્તમ કિંમત શોધવી હોઈને,

$$A'(x) = 500 - 2x \text{ છે.}$$

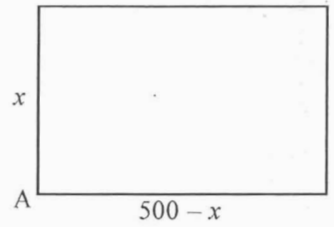
$$x = 250$$

$$A''(x) = -2$$

$$A''(250) = -2$$

આથી $x = 250$ એ A ની મહત્તમ કિંમત મળે.

લંબાઈ = 250 મી = પહોળાઈ. આથી આ ચોરસ છે.

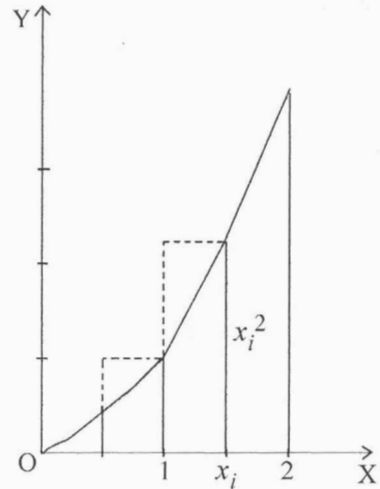

ક્ષેત્રફળો

આપણે પરવલય $y = x^2$ અને x -અક્ષ વચ્ચેનું $x = 0$ થી $x = 2$ સુધીનું ક્ષેત્રફળ આકૃતિ 3માં બતાવેલું છે, તે ક્ષેત્રફળ આપણે મેળવવું છે.

આપણે ત્રિકોણ, લંબચોરસ અને વર્તુળનું ક્ષેત્રફળ જાણીએ છીએ. કલનગણિતનો આશય અઘરા પ્રશ્નોને નાના નાના ભાગોમાં વહેંચીને નાના ભાગના ઉકેલો મેળવીને બધાનો સરવાળો કરીને પ્રશ્નો જવાબ મેળવવાનો છે. આ રીત પ્રમાણે આ ક્ષેત્રફળના નાના નાના ભાગો કરીએ. આ નાના ભાગો એ રીતે કરીએ કે

જેનું ક્ષેત્રફળ આપણે મેળવી શકીએ. સૌથી પહેલી રીત નાના નાના લંબચોરસમાં વહેંચવાની છે અને તે વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવીએ કે જેથી સરવાળો પણ સરસ રીતે થાય. આકૃતિ 3માં બતાવ્યા પ્રમાણે અંતરાલ $[0, 2]$ ના n સરખા અંતરાલો $[x_0, x_1], [x_1, x_2], \dots, [x_{n-1}, x_n]$ માં વહેંચી દઈએ.

આકૃતિ 3

બધા અંતરાલોની લંબાઈ $\frac{2}{n}$ છે. આંતરાલ $[x_{i-1}, x_i]$ ની લંબાઈને Δx_i થી દર્શાવીશું. આ આંતરાલનો જમણો છેડો લઈને Δx_i પહોળાઈ અને x_i^2 ઊંચાઈ લઈને લંબચોરસ દોરીએ જેનું ક્ષેત્રફળ $x_i^2 \Delta x_i$ છે. આ રીતે બધા જ લંબચોરસનાં ક્ષેત્રફળોનો સરવાળો $x_1^2 \Delta x_1 + x_2^2 \Delta x_2 + \dots + x_n^2 \Delta x_n = \sum_{i=1}^n x_i^2 \Delta x_i$

છે. જો n નાનો હોય, તો ક્ષેત્રફળમાં બતાવેલા ઉપરનો ભાગ ઉમેરો કરે છે. આથી જે વધારાનું ક્ષેત્રફળ આવે છે, તે જેમ જેમ n વધારતા જઈએ તેમ તેમ વધારાનું ક્ષેત્રફળ ઓછું થતું જાય. આથી,

$$\text{ક્ષેત્રફળ} = \lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n x_i^2 \Delta x_i \text{ થશે.}$$

$$x_i = \frac{2i}{n} \text{ હોઈને } \sum_{i=1}^n \frac{4i^2}{n^2} \cdot \frac{2}{n} = 8 \sum_{i=1}^n \frac{i^2}{n^3}$$

$$= \frac{8}{n^3} \sum_{i=1}^n i^2 = \frac{8}{n^3} \left\{ \frac{n(n+1)(2n+1)}{6} \right\}$$

$$= \frac{8}{6} \left\{ 1 \cdot \left(1 + \frac{1}{n} \right) \left(2 + \frac{1}{n} \right) \right\}$$

$$\therefore \text{ક્ષેત્રફળ} = \lim_{n \rightarrow \infty} \frac{8}{6} \left\{ 1 \cdot \left(1 + \frac{1}{n} \right) \left(2 + \frac{1}{n} \right) \right\} = \frac{16}{6} = \frac{8}{3} \text{ sq. units}$$

આ શ્રેઢીનો સરવાળો કઈ રીતે મળ્યો? આવી શ્રેઢીઓના સરવાળા કઈ રીતે મેળવવા? અનંત શ્રેઢીના સરવાળાની વ્યાખ્યાએ તે સમયના ઘણા બધા પ્રશ્નોના જવાબ આપ્યા. પાયાનો પ્રશ્ન અનંત રકમોની શ્રેઢીનો સરવાળો કઈ રીતે થાય? ધારો કે આપણે અનંત શ્રેઢી $a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n + \dots$ નો સરવાળો મેળવવો છે, તો તે કઈ રીતે મેળવાય? પહેલી n રકમોનો સરવાળો

$S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n$ મેળવો. આપણે જે શ્રેઢીઓના સરવાળા મેળવવાના છે, તે શ્રેઢીઓ માટે S_n મેળવી શકાય છે. S_n મેળવ્યા પછી, જો $\lim_{n \rightarrow \infty} S_n = S$ હોય, તો S એ આપણી શ્રેઢીનો સરવાળો ગણાય

છે. એટલે કે,

$$S = \lim_{n \rightarrow \infty} S_n = a_1 + a_2 + \dots + a_n + \dots \text{ છે.}$$

ધારો કે આપણે સમગુણોત્તર શ્રેઢી

$$a + ar + ar^2 + \dots + ar^{n-1} \dots \text{ નો સરવાળો મેળવવો છે.}$$

આ માટે પહેલી n રકમોનો સરવાળો

$$\begin{aligned} S_n &= a + ar + \dots + ar^{n-1} \\ &= a(1 + r + r^2 \dots + r^{n-1}) \end{aligned}$$

$$= a \frac{(1-r^n)}{(1-r)} \text{ છે.}$$

$$\lim_{n \rightarrow \infty} S_n = \begin{cases} \frac{a}{1-r} \text{ જો } r < 1 \\ \text{અસ્પષ્ટ (undefined) જો } r \geq 1 \end{cases}$$

આથી, જો $r < 1$ હોય, તો $a + ar + ar^2 + \dots + ar^{n-1} + \dots = \frac{a}{1-r}$ છે.

વ્યાખ્યા : ક્ષેત્રફળ = $\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n f(x_i) \Delta x_i$ અને તેમનો સરવાળો એ ગણિતશાસ્ત્રીઓ માટે મોટો પડકાર

હતો. કલનગણિતની ક્રાન્તિઓમાં અનંત શ્રેઢીનો સરવાળો, અને સમગુણોત્તર શ્રેઢીનો સરવાળો ખૂબ જ અગત્યનાં ગણાય.

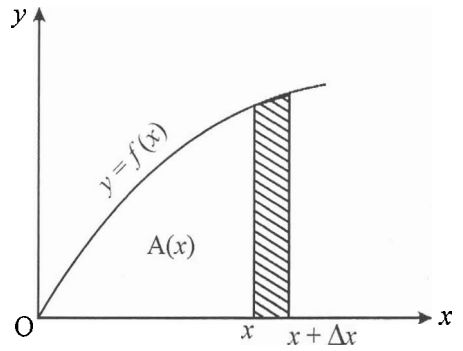
જો $\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n f(x_i) \Delta x_i$ નું અસ્તિત્વ હોય તો તેને $\int_a^b f(x) dx$ થી દર્શાવવામાં આવે છે. અહીંયા

a એ x ની શરૂઆતની કિંમત છે, b એ x ની અંતની કિંમત છે.

આ રીતે ક્ષેત્રફળ મેળવી શકાય, પણ તે ખૂબ જ સમય માગી લે છે. નસીબ જોગે ક્ષેત્રફળ અને સ્પર્શકના ઢાળ વચ્ચે સંબંધ છે અને તે સંબંધ ન્યૂટન અને લાઇબ્નિઝ જોઈ શકેલા અને આથી તેમને બંનેને કલનગણિતના શોધક ગણવામાં આવે છે.

કલનગણિતનું મૂળભૂત પ્રમેય (Fundamental Theorem of Calculus) :

ધારો કે કોઈ પણ વક્ર $y = f(x)$ છે. અનુકૂળતા માટે કોઈ પણ x માટે $y \geq 0$ છે. આપણે આકૃતિ 4માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે $y = f(x)$, x -અક્ષ વચ્ચેનું $x = 0$ અને કોઈ પણ x સુધીના ક્ષેત્રફળને $A(x)$ થી દર્શાવીએ. x માં થયેલા સૂક્ષ્મ વધારાને Δx થી દર્શાવીએ. આપણે x -અક્ષ, $y = f(x)$ અને $x = 0$ થી શરૂ થતા અને $x + \Delta x$ અંત વચ્ચેના ક્ષેત્રફળને $A(x + \Delta x)$ થી દર્શાવીએ.

આકૃતિ 4

આ બંને ક્ષેત્રફળોનો તફાવત $A(x + \Delta x) - A(x)$ છે, જેના બરાબર આશરે લંબચોરસ જેનું ક્ષેત્રફળ $y\Delta x$ છે. આથી

$$A(x + \Delta x) - A(x) \approx y\Delta x$$

$$\therefore \frac{A(x + \Delta x) - A(x)}{\Delta x} \approx y$$

$$\therefore \lim_{\Delta x \rightarrow 0} \frac{A(x + \Delta x) - A(x)}{\Delta x} = \frac{dA}{dx} = y(x)$$

આ ક્ષેત્રફળ $A(x)$ અને y વચ્ચેનો સંબંધ છે.

મૂળભૂત પ્રમેય : $A(x)$ ના વિકલિત (Derivative) બરાબર y થાય. આ ખૂબ જ મહત્વનું પરિણામ છે.

ઉદાહરણ : આપણે $y = f(x) = x^2$, x -અક્ષ અને $x = 0$ અને 2 વચ્ચેનું ક્ષેત્રફળ $\lim_{n \rightarrow \infty} \sum_{i=1}^n x^2 \Delta x$

મેળવેલું.

અહીંયા $\frac{dA}{dx} = y = x^2$ લઈએ.

$A = \frac{x^3}{3} + c$ નું વિકલન $\frac{dA}{dx} = x^2$ હોઈને $A = \frac{x^3}{3} + c$, $\frac{dA}{dx} = y = x^2$ ને સંતોષશે.

$$A(0) = \frac{0^3}{3} + c = 0$$

$$\therefore c = 0$$

$$\therefore A(x) = \frac{x^3}{3}$$

$$\therefore A(2) = \frac{8}{3} \text{ sq. units.}$$

કોઈ પણ $y = f(x)$ અને x -અક્ષ વચ્ચેનું ક્ષેત્રફળ મેળવવાનો રસ્તો આ પરિણામ સૂચવે છે. જવાબ શોધવાનો રસ્તો સૂચવે છે. જવાબ આપ્યો નથી. આપણે $A(x)$ ની કિંમત મેળવવાની છે જે આ સમીકરણને સંતોષે.

$$A(x) \text{ વિકલન} \rightarrow \frac{dA}{dx} = y(x) \xrightarrow{\text{વિકલન}} \frac{dy}{dx} = m$$

વક નીચેનું ક્ષેત્રફળ

વક વકનો ઢાળ

ધારો કે આપણને વક $y = x^4 + 4x^3$ આપેલો છે. આપણે x -અક્ષ અને $y = x^4 + 4x^3$ વચ્ચેનું $x = 0$ થી $x = 2$ ક્ષેત્રફળ શોધવું છે. તો મૂળભૂત પ્રમેયથી $\frac{dA}{dx} = y = x^4 + 4x^3$ થાય. $A(x)$ શોધવો છે કે જેથી $\frac{dA}{dx} = y$ થાય. આથી, $A(x) = \frac{x^5}{5} + x^4 + c$ મળે. ધારો કે આપણે $x = 0$ થી $x = 2$ વચ્ચેનું ક્ષેત્રફળ મેળવવું છે. આથી, $A(0) = 0 = c$ મળે એટલે કે $A(x) = \frac{x^5}{5} + x^4$ છે.

$$A(2) = \frac{2^5}{5} + 2^4 = \frac{32}{5} + 16 = \frac{112}{5} \text{ sq. units મળે.}$$

$$\text{આને આપણે } A(2) = \int_0^2 y \, dx = \int_0^2 (x^4 + 4x^3) \, dx \text{ થી પણ દર્શાવી શકીએ.}$$

વક $y = x^4 + 4x^3$ નાં બિંદુ $x = 2$ આપણે સ્પર્શકનો ઢાળ મેળવવો છે.

$$\text{આથી, } m = \left. \frac{dy}{dx} \right|_{x=2} = 4x^3 + 12x^2 \Big|_{x=2} = 32 + 48 = 60 \text{ મળે.}$$

હવે આપણે ક્યારે

મેળવી શકીએ તે જોઈએ.

પ્રમેય : જો વિધેય f અંતરાલ $[a, b]$ માં સતત હોય, તો તે f રીમન સંકલીય વિધેય છે. એટલે કે

$$\int_a^b f(x) dx \text{ મળે.}$$

f વિધેય જો આંતરાલ $[a, b]$ માં n બિંદુએ r_1, r_2, \dots, r_n અસતત હોય, તો પણ કોશીની રીતથી

$$\int_a^b f(x) dx \text{ મળે.}$$

f વિધેય જો આંતરાલ $[a, b]$ માં અનંત જગ્યાએ અસતત હોય, તો કોશીની રીત કામ ન આવે. અગાઉની રીતમાં સુધારો વધારો કરવો જ રહ્યો.

ડિરિકલેટે વિધેય ϕ નીચે મુજબ આપ્યું :

$$\phi(x) = \begin{cases} c \text{ જો } x \text{ સંમેય (Rational) સંખ્યા હોય, તો} \\ d \text{ જો } x \text{ અસંમેય (Irrational) સંખ્યા હોય, તો} \end{cases}$$

દરેકે દરેક x માટે y હોઈને આ વિધેય છે. આનો આલેખ દોરવો લગભગ અશક્ય છે, કારણ કે બે સંમેય સંખ્યાઓ વચ્ચે એક અસંમેય સંખ્યા છે અને બે અસંમેય સંખ્યાઓ વચ્ચે એક સંમેય સંખ્યા છે. આથી ϕ ના આલેખમાં ગમે તેટલો નાનો આંતરાલ લઈએ તો પણ કિંમતો c અને d વચ્ચે અનંત વખત ફર્યા કરે છે.

ϕ કોઈ પણ જગ્યાએ સતત નથી. $\int_a^b \phi(x) dx$ મેળવવા માટે નવી રીતો મેળવવાની રહી. સતતતાથી દૂર રહીને સંકલન મેળવવા પ્રયત્ન રીમને કર્યો.

ધારો કે વિધેય f અંતરાલ $[a, b]$ માં સીમિત (bounded) છે. અંતરાલ $[a, b]$ ના n પેટા અંતરાલો માટે x_1, x_2, \dots, x_{n-1} બિંદુઓ એ રીતે લઈએ કે જેથી $a = x_0 < x_1 < x_2 \dots < x_{n-1} < x_n = b$ થાય. પરિમણતા પેટા અંતરાલોની લંબાઈને $d_1 = x_1 - a, d_2 = x_2 - x_1, \dots, d_n = x_n - x_{n-1} = b - x_{n-1}$ થી દર્શાવીએ. રીમને પેટા અંતરાલ $[a, x_1]$ માં f ની વધુમાં વધુ કિંમત અને ઓછામાં ઓછી કિંમતના તફાવતને D_1 થી દર્શાવી, તે જ રીતે $[x_1, x_2]$ માં f ની વધુમાં વધુ કિંમત અને ઓછામાં ઓછી કિંમતના તફાવતને D_2 થી દર્શાવી. એ જ રીતે D_n પેટા અંતરાલ $[x_{n-1}, b]$ માં f ની વધુમાં વધુ અને ઓછામાં ઓછી કિંમતનો તફાવત દર્શાવે છે. કોઈ પણ ધન સંખ્યા $\sigma > 0$ લઈએ. જે અંતરાલમાં તફાવત D_i, σ કરતાં વધારે હોય તેવા અંતરાલોના સરવાળો $S = S(\sigma) = \sum d_k$ છે.

અંતરાલો જેમાં D_i, σ કરતાં વધારે છે. આવા અંતરાલોને A પ્રકારના અંતરાલો કહીએ છીએ.

$$\int_a^b f(x) dx \text{ હોવા માટે કોઈ પણ } \sigma > 0 \text{ માટે A પ્રકારના પેટા અંતરાલોને મરજી પ્રમાણે જેટલા નાના}$$

જોઈએ તેટલા કરી શકાય જેથી $\lim_{d \rightarrow 0} S(\sigma) = 0$ એટલે કે,

કોઈ પણ σ માટે, $\lim_{d \rightarrow 0} S(\sigma) = 0$ હોય, તો $\int_a^b f(x) dx$ મળે.

ઉદાહરણ : આપણે ડિરિક્લેટ વિધેય

$$\phi(x) = \begin{cases} 1 & \text{જો } x \text{ સંમેય હોય, તો} \\ 0 & \text{જો } x \text{ અસંમેય હોય, તો લઈએ.} \end{cases}$$

ધારો કે $\sigma = \frac{1}{4}$ છે. અંતરાલ $[0, 1]$ નું વિભાજન n પેટા અંતરાલોમાં કરવા માટે

$0 < x_1 < x_2 \dots x_{n-1} < 1$ લઈએ. આનો કોઈ પણ અંતરાલ $[x_{i-1}, x_i]$ લઈએ. આ અંતરાલ ગમે તેટલો નાનો હોય, તો પણ તેમાં અગણિત સંમેય અને અસંમેય સંખ્યાઓ હોઈને ϕ , 0 અને 1 વચ્ચે ફર્યા કરે છે. ϕ ની વધારેમાં વધારે કિંમત 1 અને ઓછામાં ઓછી 0 હોઈને તફાવત $D_i = 1 - 0 = 1 > \frac{1}{4}$ છે. આથી, પેટા અંતરાલ $[x_{i-1}, x_i]$ A પ્રકારનો છે. બધા જ અંતરાલો A પ્રકારના હોઈને $S = S(\sigma) = \sum d_k = 1$ છે.

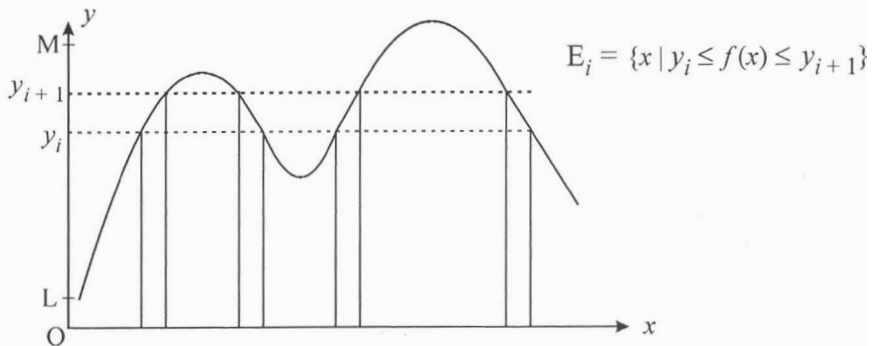
રીમનની શરત મુજબ $\lim_{d \rightarrow 0} S(\sigma) = 1 \neq 0$ પ્રકારના હોઈને $\int_0^1 \phi(x) dx$ નું અસ્તિત્વ નથી.

લેબેગ સંકલ (Lebesgue Integral) :

ડિરિક્લેટ વિધેય અંતરાલ $[0, 1]$ માં કોઈ જગ્યાએ સતત નથી, આથી પ્રશ્ન ઊભો થયો : વિધેય કેવું અસતત હોય જેનું સંકલન થઈ શકે. આનો જવાબ લેબેગે આપ્યો.

લેબેગે વિધેયના ક્ષેત્રના (Domain) બદલે વિસ્તારનું (Range) વિભાજન કરવા સૂચવ્યું. ધારો કે $L \leq f(x) \leq M$, જ્યાં L f ની ઓછામાં ઓછી અને M f ની વધારેમાં વધારે કિંમત છે અને x ની કિંમતો અંતરાલ $[a, b]$ માં આવેલી છે.

y -અક્ષ ઉપરના અંતરાલ $[L, M]$ નું પેટા અંતરાલોમાં વિભાજન કરીએ.

આકૃતિ 5

આપણે y -અક્ષ ઉપર $L = y_0 < y_1 < y_2 \dots < y_n = M$ બિંદુઓ લઈએ જેથી આપણને નાના અંતરાલો $[y_0, y_1], [y_1, y_2], \dots, [y_i, y_{i+1}], \dots, [y_{n-1}, y_n]$ મળે. આપણે i th અંતરાલ $[y_i, y_{i+1}]$ ને Δy_i થી દર્શાવીએ. આકૃતિ 5માં બતાવ્યા પ્રમાણે y_i અને y_{i+1} સમાંતર રેખાઓ (y -અક્ષને) દોરીએ જે વક્ર $y = f(x)$ ને

જુદી જુદી ચાર જગ્યાએ છેદે છે. આના ઉપરથી આપણને અંતરાલ $[a, b]$ ના ચાર નાના અંતરાલો મળશે અને એ ચારના યોગને (union) E_i વડે દર્શાવીએ. E_i ગણ ઘણો વિચિત્ર પણ હોઈ શકે. $[y_i, y_{i+1}]$ માં આપણે કોઈ પણ y_i^* લઈએ. જો E_i અંતરાલ ન હોય, તો તેની લંબાઈ કઈ રીતે માપવી? લેબેગે E_i ની લંબાઈના માપને $m(E_i)$ થી દર્શાવ્યું, m એ measure છે. i થી પટ્ટી માટે $y_i^* m(E_i)$ લઈએ જે રીમનના સરવાળાની રકમ $f(x_i^*)\Delta x$ ના જેવો જ ભાગ ભજવે છે. આ જ પ્રમાણે $[L, M]$ ના બધા જ નાના પેટા અંતરાલો લઈને બધાનો

સરવાળો $\sum_{i=0}^n y_i^* m(E_i)$ મળે. y -અક્ષ ઉપરના અંતરાલોને ખૂબ જ નાના બનાવીએ એટલે કે $\lim_{\Delta y_i \rightarrow 0}$ લઈએ

ત્યારે જો $\lim_{\Delta y_i \rightarrow 0} \sum_{i=0}^n y_i^* m(E_i)$ ની અનોખી કિંમત હોય, તો તે કિંમતને $\int_a^b f(x) dx$ દર્શાવીએ. આને

સંકલ કહેવાય.

પ્રમેય : જો f સીમિત (bounded) હોય અને અંતરાલ $[a, b]$ ઉપર રીમન સંકલની કિંમત મળે, તો f ની અંતરાલ $[a, b]$ ઉપર લેબેગ સંકલની કિંમત પણ મેળવી શકાય જે રીમન સંકલન જેટલી થાય.

આપણે ડિરિકલેટ વિધેય $\phi(x) = \begin{cases} 1 & \text{જો } x \text{ સંમેય હોય, તો} \\ 0 & \text{જો } x \text{ અસંમેય હોય, તો} \end{cases}$

અંતરાલ $[0, 1]$ ઉપર લઈએ. આપણે જોયું કે આનું રીમન સંકલ મેળવી શકાતું નથી. લેબેગની રીત પ્રમાણે જો આનું લંબેગ સંકલ મેળવી શકાતું હોય, તો

$$\int_0^1 \phi(x) = 1 \times \text{લંબાઈ } \{ [0, 1] \text{ ની સંમેય સંખ્યાઓ} \}$$

$$+ 0 \times \text{લંબાઈ } \{ [0, 1] \text{ ની અસંમેય સંખ્યાઓ} \}$$

લેબેગે કઈ રીતે આવા ગણોની લંબાઈ (measure) મેળવવી તે બતાવ્યું છે અને તે પ્રકરણ 11માં આપ્યું છે. અને એનો ઉપયોગ કરીને બતાવ્યું છે કે લંબાઈ $\{ [0, 1] \text{ ની સંમેય સંખ્યાઓ} \} = 0$ અને લંબાઈ $\{ [0, 1] \text{ ની અસંમેય સંખ્યાઓ} \} = 1$ થાય, આથી

$$\int_0^1 \phi(x) = 1 \times 0 + 0 \times 1 = 0$$

ડિરિકલેટ વિધેય બધા જ બિંદુઓએ અસતત છે અને તેનું રીમન સંકલન થતું નથી, જ્યારે તે વિધેયનું લેબેગ સંકલન મેળવી શકાય છે. આનું નામ પ્રગતિ !

આપણે ક્યાં ના ક્યાંથી ક્યાં પોહંચ્યા. લેબેગે કઈ રીતે ગમે તેવા ગણની લંબાઈ મેળવવી તે બતાવ્યું તે ક્રાન્તિનો ભાગ જ છે અને સંકલન વિસ્તારનું વિભાજન કરીને પણ મેળવી શકાય છે તે બતાવ્યું છે અને જો બંને સંકલનો મેળવી શકાતાં હોય, તો બંનેની કિંમત સરખી છે. આ મોટી ક્રાન્તિ જ છે !!

– વિહ્વલભાઈ અં. પટેલ

‘સ્વરાજ’, ઉવારસદ રોડ, નરસિંહજીના મંદિર પાસે,
મુ.પો. શેરથા, તા. ગાંધીનગર. મો. ૯૪૨૮૦૧૯૦૪૨

પક્ષીઓની સ્થાપત્યકલા

પ્રિ. (ડૉ.) એમ. આઈ. પટેલ

પંખીડાં ઉપર શૃંગારરસવાળું અને કરુણાસભર સાહિત્ય કવિ કાલિદાસથી માંડી કવિ કલાપી સુધી લખાયું છે. મોર, ચાતક, હંસ, કોયલ, પપૈયો, પોપટ, સારસ, કુંજડિયો, બુલબુલ, મેના આવાં સાહિત્યનાં પ્રાકૃતિક પાત્રોએ કવિઓને ઘેલાં કરેલાં છે.

સર્જનહારે વસુંધરાને જૈવ વિવિધતાથી અદ્ભુત શણગારી છે. વિવિધ રંગબેરંગી પતંગિયાં અને પક્ષીઓ તો આ ધરતીનો શણગાર છે. દાયકા પહેલાંના સર્વે મુજબ વિશ્વમાં ૮૬૬૨ પક્ષીઓની જાતિઓ છે. ભારતમાં ૧૨૩૨ જાતિઓ છે. ગુજરાતમાં ૪૫૪ જાતિઓ અને વિસનગરમાં અમારી ટીમે સો ઉપરાંત જાતિઓ જોઈ છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આ ક્ષેત્રે ઘણા યુવામિત્રોએ ફિલ્ડવર્ક કર્યું છે.

પક્ષીજગતનો અભ્યાસ Ornithology તરીકે ઓળખાય છે. તેનો અભ્યાસ પ્રયોગશાળાઓમાં અને મહાવિદ્યાલયોમાં પણ થાય છે, પરંતુ ફિલ્ડવર્ક તરીકે પક્ષીનું નિરીક્ષણ કરવું તે વ્યક્તિનો નિજાનંદ છે. પક્ષીનિરીક્ષણની શરૂઆત બ્રિટિશકાળથી ભારતમાં થઈ હતી. ઓગણીસથી સદીમાં ડૉ. ટી.સી. જર્ડને તેના લગતું પુસ્તક – The Birds of Indiaનું પ્રકાશન કરેલું. ડૉ. સલિમ અલીએ આજીવન પક્ષી દર્શન કર્યું. બોમ્બે નેચરલ હિસ્ટ્રી સોસાયટી, મુંબઈ આ ક્ષેત્રે કાર્યરત સંસ્થા છે. ગુજરાતમાં પક્ષીપ્રેમીઓ અનેક છે.

આબાલવૃદ્ધિ સૌને પક્ષીઓ જોવાની મજા આવે છે. તેમાંયે મધુર અવાજ કાઢતી કોયલ, બ્રાહ્મણી મેના, કાબરી કાબર, બુલબુલ, મોર સાંભળવા જેવાં વિહંગ છે. જોડીમાં રહેતાં સારસ, ટિટોડી દામ્પત્યના પાઠ શીખવે છે. પાણીમાં ડૂબકી કેમ મારવી તે શીખવું હોય તો ડૂબકી, સર્ષગ્રીવ જેવાં જલચરપક્ષી પાસે જવું પડે. મોર એટલે ભભકાદાર, સુંદર કળા પ્રદર્શન. નવરંગમાં બધા રંગો જોવા મળે. નાયણને આખો'દિ નાયતી જોવાની મજા પડે. 'V' આકારમાં ઊડતી કાંકણસાર, સમાધિ અવસ્થામાં ઊભેલો ઢાંફ (બગલો), સમૂહમાં ધામા

નાખતી પેણ, ખેડ થતી હોય ત્યાં શિકારની શોધમાં છોડતાં બગલાં, સાવધ રહેતી ટિટોડી, એકલો ફરતો ફૂકડિયો કુંભાર, નિશાયર ઘુવડ અને ચીબરીને જોવાં એ પણ જિંદગીની યાદગાર ક્ષણો હોય છે. ફોટોગ્રાફર્સ આવી તકોને કચકડામાં કંડારતા હોય છે.

આપણે જન્મ્યા પછી ભણવું પડે છે, અર્થાત્ ટ્રેનિંગ લેવી પડે છે જ્યારે અન્ય પશુ-પક્ષી ભણીને જ જન્મ લે છે. મકાન બાંધવું હોય તો પુત્રે શીખવું પડે છે. જ્યારે સુઘરી કે દરજીડો ક્યાં ભણવા જાય છે ? તેમ છતાં તેમને વારસાગત મળેલી ઇમ્પ્રીન્ટિંગ સેન્સથી તેઓ સુંદર માળો ગૂંથે છે. આવાં તો અનેક પક્ષી પ્રકૃતિના 'નેચરલ આર્કિટેક્ટ' છે. તેઓની માળા બાંધવાની સ્થાપત્ય કળા (કલા) અદ્ભુત હોય છે. કોઈ પક્ષી ઘાસ, પાન, ડાળખાંને ગૂંથીને માળા બનાવે છે, તો કોઈ કાદવથી માળા ચણે છે. કોઈના માળા એકાકી જોવા મળે છે તો કોઈના સમૂહમાં. પાંદડાં સીવનારાં પંખીડાં પણ છે. ખડકોની તિરાડમાં કે ભેખડોમાં સુરંગ બનાવનારાં પણ છે. કેટલાંક જમીન ઉપર ડાળખાંના માળા ચણે છે તો કેટલાંક શિકારી પક્ષી ઊંચી-ઊંચી વૃક્ષની હોય કે ખડકોની ઊંચા શૃંગને પસંદ કરે છે. જૂનાં વૃક્ષોની બખોલોમાં માળા કરતાં લક્કડખોદ કે કંસારાને જોવાં એક લહાવો છે. અબાબીલના માળા તેની લાળમાંથી કે તણખલાં અને પીંછાંનું મિશ્રણ કરીને બનાવેલા હોય છે. આવો, આપણે કેટલાંક રસપ્રદ પક્ષીઓની માળા બાંધવાની, ગૂંથવાની કે ચણવાની અનોખી ટેકનિક વિશે જાણીએ. કૃષ્ણના બ્રહ્માંડને સમજવા અર્જુનની આંખ જોઈએ.

સુગરી તેનો વિશિષ્ટ માળો બાંધવા જળકાંઠાનાં વૃક્ષો કે માળા નીચે જળાશય હોય તેવી જગ્યાને વધુ પસંદ કરે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં તમે ખેતરે ફરવા જાઓ તો ખીજડા, બોરડી ઉપર સુગરીના માળા જોવા મળે. એક જ વસાહતમાં નર એક પછી એક માળા બાંધતો જાય. માદા તેને આવીને પસંદ કરે તો નર એ માળો પૂરો કરે. નર બહુપત્નીત્વનો શોખીન છે. તેનો માળો ચંબુ

આકારનો હોય છે. તાંતણાઓની ગૂંથણી કરે તેમાં ઈંડાં મૂકવાનો ખંડ અલગ હોય. ડાળીઓ ઉપર માળો એવો લટકાવે છે કે કોઈ શિકારી તેમાં દાખલ જ ના થઈ શકે. આ જ્ઞાન તેઓને વારસાગત મળેલું હોય છે. સુગરીનો નર બહુ પત્નીત્વવાળો છે તો બીલ બહેરની માદાને વધુ પતિ પસંદ છે. બાળસંભાળ તેના પતિદેવો એ કરવી પડે છે. તે જમીનનું રહેઠાણ પસંદ કરે છે.

વનમુલાકાતે જાઓ તો લીલાશ પડતા કથ્થાઈ રંગના દરજીડાને જોવાનું ના ભૂલતા. કદમાં તો ચકલી જેવડું છે. તે માળો ગૂંથવા મોટું પાંદડું પસંદ કરે છે. કેટલીક વખતને પાંદડાં પણ ભેગાં કરે. તે પાંદડાંને વાળીને તેની કિનારીઓને રેસાઓથી સીવે છે. જાણે કટોરો ના હોય ! સીવતાં પહેલાં રેસાઓને વણે છે. છેડે ગાંઠ વાળે. માળાની અંદર તેનાં ભાવિ સંતાનોને તકલીફ ના પડે તે માટે ૩ અને નાજુક તાંતણાઓની સુંદર ગૂંથણી કરે છે. શહેરી વિસ્તારમાં ઊગેલી વેલ-વેલીઓમાં પણ આ ભાઈસાહેબ માળો બાંધે. કાળી પાન ફુત્કી પણ પાંદડાં સીવીને માળો બનાવે છે.

ચકલીબેન માળો બાંધનાર ખરાં પણ આવડતમાં મીડું. ગામડાંઓમાં પહેલાં નળિયાં અને દોરિયા વાળાં ઘર હતાં ત્યારે ઉનાળો બેસે એટલે ત્રાંસી લટકાવેલી ફોટોકેમ પાછળ ચકો-ચકી માળો બાંધે જ. ઘાસનાં તણખલાંનો ખડકલો કરે અને થોડોક ખાડો રાખી તેમાં ઈંડાં મૂકે. મકાનોનાં સ્ટ્રક્ચર બદલાતાં ચકલીએ ગામ ત્યજ્યાં. કબૂતરને તો માળો બાંધતાં જ આવડતું નથી. રહેઠાણ નજીક જે કંઈ મળે તેને લઈ, માળિયાં, છત, અભેરાઈ ઉપર ઘરમાં માળો બાંધી દે. તેઓનું ટોચલેટ પણ માળામાં, ગંધ મારે, જીવાત થાય અને બચ્યાં મરી જાય. આખું વર્ષ ઈંડાં મૂકે. માળો ક્યાં બાંધવો તેની પસંદગી પતિ-પત્ની સાથે કરે ત્યાર પછી નર ડાળખાં લાવે.

ઝાડવાંનાં ડાળખાં, ઘાસ, રેસા, વાળ, ૩નું મટિરિઅલ્સ વાપરનારાં બીજાં પણ અનેક પક્ષી છે. લાલ માથાનો ગંદમ તેના બાંધેલા માળામાં બકરીના વાળ પાથરી દે છે. ગુલાબી ચકલી કટોરા જેવો માળો રહે જેમાં વાળ અને નાજુક મૂળિયાં પાથરે. મુનિયા બરછટ ઘાસનો ઉપયોગ કરે. ફૂલ ચકલી તેનો માળો ડાળી પર લટકાવે. તે ઘાસનો ઉપયોગ કરે છે. કોમન બાબ્લરનો માળો કંટકીય છોડમાં હોય પણ સ્વચ્છ અને સારી રીતે ગૂંથેલો

હોય છે. તે ઘાસ અને નાનાં તંતુમય મૂળિયાં ભેગાં કરે છે. બટેર ઊભા પાકમાં જમીન પર ઘાસ પાથરતું હોય છે.

વૃક્ષોના થડમાં માળા કરતાં પક્ષી માળો બનાવવા ઘાસ, ઊંન, પીછાં એકઠાં કરે છે. વગડાઉ ચકલી, દૈયડ, કાશ્મીરી ચાષ જેવાં પક્ષી બખોલ પસંદ કરે છે. તુઈ, પોપટ (સૂડો) પણ ઝાડની બખોલોમાં ઈંડાં મૂકે છે. મોર ચકલી (ગંદમ)નો ઊંધા પ્યાલા જેવો માળો ઘાસના ઝુંડની આડમાં જોવા મળે. માળામાં અસ્તર તો ખરું. મુનિયા આવો માળો બોરડી કે બાવળ ઉપર બાંધે છે. દડા જેવા માળામાં ૩ પાથરે છે. જ્યાં ઘટાદાર મેંદીવાળી હોય તેમાં નજર કરશો તો બુલબુલનો માળો જોવા મળશે. ઘાસ કે નાજુક સળીઓથી માળો ગૂંથે. ઘરના ફળિયામાં પણ માળો બાંધે. દેવ ચકલી પણ ઘરમાં આવી ફૂંડાં, ડબ્બામાં ઘાસ અને મૂળિયાંનો માળો બાંધતી જોઈ છે. નસીબદારના ફળિયામાં આવાં ભગવાનનાં દૂત આવે !

કરોળિયાનાં જાળાં વાપરનારાં પણ પક્ષી છે. દૂધરાજ તો માળાની બહારની બાજુએ કરોળિયાનાં જાળાંનું પ્લાસ્ટર કરી દે છે. પચરંગી શક્કરખોરો આવું પ્લાસ્ટર ઇયળની હગારમાંથી બનાવે છે. બંટીંગની એક જાતિ બકરાના વાળનો અંદરનું અસ્તર બનાવવા ઉપયોગ કરે છે. કેટલાંક પક્ષી શેવાળનો પણ ઉપયોગ કરે છે. ભૂરા ઈન્દ્રરાજના માળામાં લીલી શેવાળ પાથરેલી હોય છે. રામચકલી તો વાળ, લીલ, પીછાં શોધ્યા કરતી હોય છે. સાદી ફૂલ સુંઘણી શીમળાનું ૩ વાપરે છે.

આપણા ઘર-આંગણામાં કેટલાંક પક્ષી કેવી જગ્યાએ કેવા માળા બાંધે છે તે જોઈએ. શ્યામ કંઠ મુનિયા છજા નીચે, દિવાળી ઘોડો ખંડિયરોની દીવાલનાં બાકારોમાં, પિદો ચણતર કરેલી દીવાલના બાકારામાં માળા બાંધવાનું પસંદ કરે છે. કાબરો પણ આવી જગ્યાઓ પસંદ કરે છે. અમે તેના એક માળામાં સાપની કાંચળી ગોઠવેલી જોઈ હતી.

માટીની ભેખડોમાં પણ સુરંગ બનાવતાં પક્ષી જોવા જેવાં હોય છે. નદી કાંઠે પતરંગો આવી સુરંગ બનાવે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં આ પક્ષી સામાન્ય છે. કલકલિયા પણ આવી સુરંગો બનાવે છે. કેટલાક પતરંગાની સુરંગો નજીક નજીકમાં હોય છે. પતરંગા અને કલકલિયા જેમ માટીની ભેખડ કોતરે તેમ ટુકટુકિયો, લક્કડખોદ, કંસારો વૃક્ષનાં થડ કોતરતાં હોય છે. નરમ

વૃક્ષોમાં સૂકાયેલાં ફૂંડાંમાં ટુકટુકિયો બખોલ બનાવતો જોવાની મજા આવે. ઘંટી ટાંકણો બાકોરાં પાડી અંદર ચીંધરાં કે તણખલાં પાથરે છે. આખો દિ પાંદડાં ઉથલાવતો જોવા મળે.

ચિલોત્રો (હોર્ન બીલ)ના નરને સમજવો અઘરો છે. તે ઈંડાં મૂકવા વૃક્ષનાં બાકોરાં પસંદ કરી માદાને અંદર બાકોરામાં બેસાડી દે છે. બાકોરું હગાર ચોટાડી લગભગ બંધ કરી દે છે. ખોરાક સપ્લાય કરવાનું કામ નર કરે છે. આ પક્ષીમાં શરીરના પ્રમાણમાં ચાંચનું કદ મોટું છે.

બીજા પક્ષીના માળામાં ઈંડાં મૂકવા મળતાં હોય તો જાતે શું કામ મથવું. આવી ચતુરાઈ ધરાવતાં પક્ષીઓ પણ છે. કોયલની ચાલાકી વિશે તો તમે જાણો છો. ચાતકને પણ આવી આદત છે. મખમલી ઝાડચડ કંસારાના જૂના માળાની બખોલો જ શોધતું હોય છે. બપૈયાને તક મળે તો તે પણ બીજાં પક્ષીઓના માળામાં ઘૂસ મારે ખરો. માણસ જ લુચ્ચો છે એવું હવે ના કહેતા.

હવે પ્રશ્ન થાય કે જલચર પક્ષીઓ તેમના માળા ક્યાં અને કેવા બાંધતાં હશે ? ગામડાંઓમાં ઘટાદાર લીમડામાં ઢોર બગલા સમૂહમાં આવા માળા બાંધતા હોય છે. કાંકણસારના માળા પણ તેમની જોડે હોય છે. જળકાંઠા નજીક ધોળી ડોકવાળો ઢાંક ઊંચાં વૃક્ષો ઉપર ડાળખાંનો ઓટલો બનાવે છે. સફેદ ઢાંક ચીમનીઓ પસંદ કરે છે. રાજહંસને પર્વતો પસંદ છે. ફ્લેમિંગો (હંજ)ના માળા જોવા હોય તો કચ્છની ફ્લેમિંગો સિટિની મુલાકાત લેજો. આ પક્ષી જળાશયો નજીક માટીના શંકુ આકારના માળા ચણે છે. અર્ધપ્રવાહી કાદવ એકઠો કરી ઢગલી બનાવે છે. એક ફૂટ ઊંચી ઢગલી થાય એટલે તેની ટોચને સપાટ બનાવે. તેમાં ખાડો કરી ઈંડાં મૂકે. તેના ઉપર બેસીને ઈંડાં સેવે. મોટો સમૂહ સાથે રહે છે. ટિટોડીનો ઉલ્લેખ તો મહાભારતના યુદ્ધમાં પણ છે. કાવ્યોમાં પણ તેને સ્થાન અપાયું છે. તેના સાંકેતિક અવાજ સમજવા જેવા હોય છે. તે ઈંડાં કઈ જગ્યાએ મૂકે તેના ઉપરથી વરસાદ વિશેના વરતારા બંધાતા હોય છે. મોટા ભાગે ખુલ્લાં ખેતરોમાં જમીન પર ઈંડાં મૂકે છે. સૂકાઈ ગયેલાં તળાવોના કિનારા પણ પસંદ કરે છે. ખાડો રચી તેની આજુબાજુ કાંકરીઓ ગોઠવે છે. ઈંડાં અને બચ્ચાંના રંગ રહેઠાણ સાથે ભળી જાય છે. નદીની ટિટોડી નદીની રેતમાં રેત ખોતરીને માળો બનાવે છે.

બીજાં અન્ય જલચરોની માળાના રહેઠાણની

પસંદગી અલગ-અલગ હોય છે. કેટલીક બતક વૃક્ષોની બખોલમાં ડાળખાં અને ઘાસ પાથરે છે. બ્રાહ્મણી બતક ખડકની બખોલને પસંદ કરે છે. ધોળી બતક તેનો માળો પાંદડાં વચ્ચે છુપાવે છે. પેણની જાતિઓની પસંદગી અલગ-અલગ હોય છે. કોઈ જમીન પર પીંછાં પાથરે છે તો કોઈ ઊંચાં વૃક્ષો પર ડાળખાંનો ઓટલો ચણે છે. સર્પગ્રીવ પણ વૃક્ષ પસંદ કરે છે. દરિયાઈ બગલીઓ ચેરનાં વૃક્ષ પસંદ કરે છે.

શિકારી પક્ષીઓ નિવસનતંત્રના તૃતીય કક્ષાના ઉપભોગીઓ છે. તેઓ ચાલાક, ઘાતકી અને ઝડપી છે. બાજ, સમડી, શકરો, ઈંગલ, ગીધ, ચીબરી, ઘુવડ આ પ્રકારનાં પક્ષીઓ છે. બાજ, સમડી, શકરો, ગરુડ, રાજગીધ જેવાં પક્ષીઓ ઘટાદાર ઊંચાં વૃક્ષોની ટોચનો ભાગ માળો બાંધવા પસંદ કરે છે. મોટા ભાગે ડાળખાંનો માળો બનાવે છે. તેમાં પાંદડાં પણ પાથરે. સમડીના માળામાં ડાળખાં, લોખંડના તાર, ચીંધરાં, દોરડાં પણ મળે. પહાડી ગીધ ઊંચા ખડકો ઉપર ડાળીઓ ગોઠવે છે. કાબરો બાજ થડનું બાકોરું શોધતો હોય છે. ચીબરી અને ઘુવડ પણ વૃક્ષોની બખોલોને પસંદ કરે છે. અવાવરું ઘરમાં ઘુવડનાં બચ્ચાં અમે જોયાં છે.

થૂંક ચોપડીને માળો બાંધનારાં આર્કિટેક્ટ જોયા છે ? તાડના વૃક્ષનાં પાંદડા ઉપર (પાછળ) અબાબીલ થૂંકથી મટિરિઅલ્સને ચોંટાડે છે. કેટલીક અબાબીલ (House Swift) ખંડિયેર મકાનો, કિલ્લા જેવાં સ્થળોએ ઊડતાં તણખલાં, પીંછાં એકઠાં કરી પોતાના થૂંકથી છત સાથે ચોંટાડે છે. સમૂહમાં અંધારી જગ્યાએ આવા માળા જોવા મળે.

આ લેખ લખવા પાછળનો હેતુ પ્રકૃતિને સમજવાનો છે. પ્રકૃતિને સમજીશું તો જ આવાં વન્યજીવો (Wild life) પ્રત્યે કરુણા જાગશે. રોડ ઉપર આપણે આવાં અસંખ્ય વન્ય જીવોને કચડીએ છીએ. તે પણ એક પ્રકારની હિંસા છે. પ્રકૃતિ સ્વયં અદ્ભુત પુસ્તક છે. તેને વાંચવું હોય તો તમારા સર્કલની નેચર ક્લબ બનાવો. નાનકડું દૂરબીન, નોંધ કરવા પેન-ડાયરી અને માર્ગદર્શન માટેની પુસ્તિકાઓ લઈને નીકળી પડો ખેતરોમાં, જંગલોમાં, જળાશયોના કાંઠે બેસો. નિજાનંદ માણવા પક્ષીદર્શન પણ દેવદર્શન જ છે.

પ્રિ. ડૉ. એમ. આઈ. પટેલ

૧, પ્રભુનગર સોસાયટી, ગંજબજાર પાછળ,
વિસનગર : મો. ૯૮૨૪૦૭૨૫૭૧

ગ્રંથસૌરભ

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

સારસ્વત-વંદના / ચંદ્રકાન્ત શેઠ. અમદાવાદ : આર. આર. શેઠની કંપની, ૨૦૦૯. ૧૦ + ૨૭૦ પૃ. ISBN : ૯૭૮-૮૧-૯૦૭૬૧૯-૭-૦. કિ. રૂ. ૧૬૦.

ગુજરાતનાં સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સંસ્કાર-સંવર્ધનમાં મૂઠી ઊંચેરું ગૌરવશીલ પ્રદાન કરનારાં વિવિધ ક્ષેત્રો (જેમ કે ભાષા-સાહિત્ય, શિક્ષણ, તત્ત્વચિંતન, સંગીત, પૌર્વાત્યવિદ્યા, રાજનીતિ, ગાંધીજીવનદર્શન, આયુર્વેદ, પત્રકારત્વ વગેરે)ની ૫૧ સારસ્વત પ્રતિભાઓની વંદના અહીં સાધાર અને સ-રસ રીતે કરવામાં આવી છે, જેમાં લેખકની સમુદાર સહૃદયતા અને સંપ્રજ્ઞતા (awareness)નાં દર્શન થાય છે. લેખક દ્વારા આ બધા સારસ્વતોની ઝાંખી 'સ્વાન્તઃસુખાય' અને સર્જક તરીકેની સમાજનિષ્ઠા - સ્વધર્મ તરીકે જે તે સારસ્વતની જન્મશતાબ્દીપર્વ; જેમ કે, સ્નેહરશ્મિ, સુન્દરમ વગેરે; જન્મતિથિપર્વ / પુણ્યતિથિપર્વ, જેમ કે, કલાપી; દ્વિવંગત થતાં ભાવાંજલિ - શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરવા; જેમ કે, નગીનદાસ પારેખ, હરિવલ્લભ ભાયાણી, મોહનભાઈ પટેલ વગેરે; વિશિષ્ટ સન્માનથી વિભૂષિત કરવામાં આવતાં; જેમ કે, 'પદ્મશ્રી'થી વિભૂષિત થતાં સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર, 'સરસ્વતી સન્માન'થી વિભૂષિત થતાં દર્શક, 'રવીન્દ્રતત્વાચાર્ય'થી વિભૂષિત થતાં નગીનદાસ પારેખ વગેરે; પ્રતિભા-પુરુષોના પ્રદાનને ઉજાગર કરવા; જેમ કે, ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી, ન્હાનાલાલ કવિ વગેરેની કરાવવામાં આવી છે. આ બધી જ પ્રતિભાઓની વંદનાઓમાંથી પસાર થતાં એક બાબત સ્પષ્ટ ઊપસી આવે છે કે લેખકે જે તેના 'ગુણદર્શન' હેતુ તેમની 'વિદ્યાકીય અને સાહિત્યિક વિગતો' વણી લેવામાં ભારે ચીવટ રાખી છે, જેમાં લેખકનાં સ્વાધ્યાય-તપ, નિષ્ઠા અને પ્રતિભાઓ પ્રતિ પૂર્ણ શ્રદ્ધાભાવનાં સહજમાં દર્શન થાય છે. વળી, આ સાથે જ ખાસ ધ્યાનાર્હ બાબત એ છે કે લેખકનો ધ્યેયમંત્ર - મલ્લિનાથી સૂત્ર 'નામૂલં વિખ્યતે કિંચિત્' - સતત નજર સમક્ષ રહ્યો હોવાની પ્રતીતિ સુજ્ઞ વાચકને પણ સહજતયા થાય છે.

વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદીના વ્યક્તિત્વને ઉજાગર કરતું લેખકનું અવલોકન 'હલકું ને હીણું ન એમને રુચ્યું, ન એમણે કદીયે પુરસ્કાર્યું' (પૃ. ૫૧) લેખક સ્વયંને પણ યથાર્થમાં એટલું જ સહજ રીતે લાગુ પડે છે.

અહીં સમાવિષ્ટ પ્રત્યેક પ્રતિભા-પુરુષનાં જન્મ, શિક્ષણ, કારકિર્દી, મહત્ત્વપૂર્ણ સાહિત્યિક કૃતિઓ અને તેનું સંક્ષેપમાં મૂલ્યાંકન, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રદાન, પ્રાપ્ત પારિતોષિક વગેરે બાબતોને આવરી લઈને સત્ત્વશીલ અને સંતર્પક ચરિત્રાંકન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધાં ચરિત્રાંકનો જે તે પ્રતિભાના જન્મવર્ષના કાળક્રમમાં ગોઠવીને આપ્યાં હોવાથી - ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી (૧૮૫૫)થી જગદીશ વ્યાસ (૧૯૫૯) સુધી, અર્થાત્ પ્રાયઃ એક શતાબ્દીના પ્રમુખ ૫૧ ગુજરાતી સર્જકો અને સાહિત્યપ્રવાહો, નોંધપાત્ર કૃતિઓ વગેરે સંબંધી ઐતિહાસિક ક્રમમાં આકલન કરીને તેની ઝાંખી મેળવનાર અનુસંધિત્સુઓ / જિજ્ઞાસુઓ માટે એક આધારસ્ત્રોત બની રહે છે. ખાસ નોંધપાત્ર બાબત એ કે પ્રત્યેક લેખકનું જન્મવર્ષ, કૃતિઓનાં નામ પ્રકાશનવર્ષ સાથે પ્રાપ્ત પારિતોષિકનું નામ અને વર્ષ, દ્વિવંગત હોય તો તે વર્ષ વગેરેની નોંધ કાળજીપૂર્વક કરવામાં આવી છે; આમ છતાં આશ્ચર્ય એ છે કે પોતાના કવિમિત્ર મનહર મોદીને ભગ્નહૃદયે શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરતાં કવિની કૃતિઓનું પ્રકાશનવર્ષ અને અવસાનતારીખ / વર્ષની નોંધ લેખકે કરી નથી. પ્રિય મિત્રના આકસ્મિક અવસાનથી ભારે આઘાત અનુભવવાના કારણે આમ બન્યું હશે ? જોકે શ્રદ્ધાસુમનની સાથે મનહરની સ્મૃતિમાં કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યની રચના સદ્ભાવ સાથે કરી છે. આ જ રીતે બીજા એક નોંધપાત્ર બાબત એ જોવા મળી છે કે સમાવિષ્ટ પ્રતિભાઓનાં પ્રાયઃ બહુશ્રુત અને બહુઆયામી પ્રદાનોને કાળજીથી આવરી લેવામાં આવ્યાં છે, પરંતુ ભોગીલાલ સાંડેસરા પૌર્વાત્યવિદ્યા - Indology, સંસ્કૃત - પ્રાકૃત - જૂની ગુજરાતી - વર્તમાન ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય, ભાષા-વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, જૈનધર્મ-દર્શન વગેરેના એક અસાધારણ પ્રતિભાસંપન્ન

વિદ્વાન હોવા છતાં અહીં તેમના પુસ્તક ‘શબ્દ અને અર્થ’ (૧૯૫૪)ને કેન્દ્રમાં રાખીને તેમના શબ્દાર્થશાસ્ત્રમાંના પ્રદાનની સવિસ્તર મુલવણી કરવામાં આવી છે. જોકે સંભવ છે કે શ્રદ્ધાંજલિલેખનું શીર્ષક : ‘શબ્દાર્થના મર્મજ્ઞ સંશોધક ડૉ. ભોગીલાલ સાંડેસરા’ સૂચવે છે તે મુજબ લેખકનું ધ્યેય માત્ર શબ્દાર્થજ્ઞાનના જ્ઞાતા તરીકેના પાસાની મુલવણી કરવાનું રહ્યું હોઈ શકે.

લેખક પ્રત્યેક પ્રતિભા-પુરુષના વ્યક્તિત્વની અને કૃતિત્વની આગવી ખાસિયતો સોદાહરણ અને તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઉજાગર કરી આપવાની સાથે કવચિત્ તેની મર્યાદા તરફ અંગુલિનિર્દેશ પણ કરતા જોવા મળે છે. અને આ સાથે જ દેહયષ્ટિ, પહેરવેશ અને પોતીકી રીતભાતનું સુરેખ ચિત્રણ સ્પર્શી જાય તેટલું ઉત્કટ થયું હોવાથી જે તે પ્રતિભા સાથે સાક્ષાત્ મુલાકાત સમ બની મહોરી રહે છે. આ સંબંધી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ : ‘સુકલકડી કાયા, ભૂરી આંખો, સફેદ વાળ, ગૌર વાન, સફેદ ધોતી, ઝભ્ભો તથા બંડી અને પગમાં પોલિશથી ચમકતાં ચંપલ, એક હાથમાં સામાન્ય રીતે ચાર-પાંચ કે એથીયે ક્યારેક વધારે ગ્રંથોનો થોકડો... એ ‘ભાયાણીસાહેબ’ હોવાનો ખ્યાલ એક વાર જેઓએ જોયા હોય તેમને તો જરૂર આવે” (પૃ. ૧૨૩); ‘વિષ્ણુપ્રસાદ આપણી સંસ્કારશ્રી અને સરસ્વતીના સંનિષ્ઠ પૂજારી આપણને લાગે છે. ગુજરાતના સુરતના ગોખમાં શાંતપણે પ્રજ્વલિત ઘૃતદીપ-શા વિષ્ણુપ્રસાદનો પ્રકાશ સારાયે ગૂર્જર સાહિત્યલોકમાં જે પ્રકારે સતત પ્રેરણાદાયી ને માર્ગદર્શક થયો છે. એમાં જ એમની સત્ત્વશીલ સારસ્વત પ્રતિભાનો વિજય આપણે જોઈ શકીએ. (પૃ. ૫૧) ‘તાંબુલરસે સિકત વજનદાર અવાજ... વિવેચનક્ષેત્રે એમનું [ડૉ. રમણલાલ જોષી] જે પુરોહિત કાર્ય છે તે અનેક નવસર્જકો માટે પ્રોત્સાહનરૂપ નીવડેલું (પૃ. ૧૬૯-૧૭૦); ‘યશવંતભાઈ યથાર્થોક્તિના માણસ છે. ગહરાઈથી આકર્ષાય, પણ ગહરાઈમાં ગૂંચવાય નહીં, સિદ્ધાન્ત અને વ્યવહાર બેયને સાચવવાની કલામાં કાબેલ’ (પૃ. ૧૦૩) તથા ‘તત્ત્વાભિનિવેશી ભાવક’, ‘તત્ત્વાભિનિવેશી વિવેચક’ (પૃ. ૧૦૨); ‘ભોળાભાઈ પાછા વૃત્તિએ અધ્યાપક. નાભિમાં સર્જનની કસ્તૂરી ખરી... સરસ સરસ વાંચે ને એની મધુર મધુર રીતે વાતો કરે. સ્મરણે સુખી. ભણવામાં આવેલી કાવ્યકૃતિઓ કડકડ બોલે ! ગોખણિયાની રીતે નહીં, સાહિત્યરસિકની રીતે આપણી રસિક પંડિતોની પરંપરાના જ એ વારસદાર ને ઉપાસક...

તુલના - રસ સહજ તેથી તુલનાત્મક સાહિત્યના એ પરમ પક્ષકાર, અભ્યાસી ને વ્યાખ્યાકાર’ (પૃ. ૧૯૮), ‘આપણી ગુજરાતી કવિતાને રમણીયતાનો વાગ્વિકલ્પ પૂરો પાડવા એ [સિતાંશુ યશશંદ્ર] સતત ઉદમશીલ રહ્યા છે. તેઓ સર્જનાત્મક સાહિત્યના ક્ષેત્રે સીમોલ્લંઘન કરતાં કરતાં સીમાંકન પણ કરતા રહ્યા છે. એમની ભેદી ‘વખાર’માંથી સમયે સમયે એવું કિમ્પિ દ્રવ્યમ્ મળે છે જે ભાવક તેમ જ સર્જકચેતનાને પડકારતું હોય ને સાથે સાથે પ્રદીપ્ત પણ કરતું હોય’ (પૃ. ૨૩૯) તેમ જ ગુજરાતી ભાષાને - ગુજરાતી કવિતાને નાટકને, ગુજરાતી વિવેચનાને સારસ્વત સ્ફૂર્તિથી શ્રી-મત્ કર્યું છે ને તેથી તેમને ‘પદ્મશ્રી’ તરીકે બિરદાવવાનું દિલ્હી દરબારવાળાને ગમ્યું તો ભલે ! પણ આપણા તો એ ‘સારસ્વતશ્રી’ છે અને રહેશે !’ (પૃ. ૨૩૯); ‘કલાપી પાસેથી અનવદ્ય કહેવાય એવી કવિતા તો ઓછી જ મળી છે પણ આપણને પ્રસન્ન કરે એવી ને એટલી સાચી કવિતા જરૂર મળી છે.’ (પૃ. ૮); ‘મોહનભાઈએ ગુજરાતીમાં અનુવાદક્ષેત્રે જે કામગીરી કરી છે. તે નવલરામ, નગીનદાસ, ઉમાશંકર જોશી જેવાની તદ્દવિષયક ચર્ચા સાથે જ ધ્યાનમાં લેવી પડે એ પ્રકારની છે’ (પૃ. ૧૫૧); ‘ગુજરાતના સંસ્કાર-સંસ્કૃતિના ક્ષેત્રને હરિયાળું બનાવવામાં ગંગા-જમનાની જેમ શિક્ષણ- સાહિત્યના પ્રવાહોએ સારસ્વત ચેતનામાં સંમિલિત થઈને ઘણી રસાત્મક કામગીરી કરી છે. એ કામગીરીના ઉમદા ઉદાહરણરૂપ જે કેટલાક સારસ્વતો છે, તેમનામાં ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકરનું નામકામ મહત્ત્વનું છે’ (પૃ. ૧૩૩); ‘વાગૂરસથી દીપ્ત એમનો [અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ] એ અવાજ, એ રણકો, પૂરી માવજતથી એ અવાજને રજૂ કરતી એમની મુખચ્છવી - હવે ભૂતકાળની વસ બની ગઈ. (પૃ. ૨૧૫); ‘રઘુવીર બહારની અને ભીતરની ભીડ વચ્ચે પણ અનવરત રીતે કલમ ચલાવનારા સર્જક છે. એમના માટે અનુભવ શ્વાસ છે, સાહિત્ય ઉચ્છ્વાસ’ (પૃ. ૨૨૮) વગેરે. આ બધી મૂઠી ઊંચેરી પ્રતિભાઓના જીવનમાંથી યુવાપેઢી પ્રેરણા મેળવે તે હેતુસર કેટલીક પ્રેરણાદાયી સુટેવોની કાળજીથી નોંધ કરી છે; જેમ કે ‘શાસ્ત્રીજી ૯૯ વર્ષે પણ ‘કમ ખા ને ગમ ખા’ના સિદ્ધાંતને વળગી રહી સવારે ૫.૦૦ થી રાતના ૧૦.૦૦ સુધી સતત પ્રવૃત્ત રહે છે.’ (પૃ. ૭૩) વગેરે. લેખક સ્વયં સૂચિકલાવિદ છે, જેની પ્રતીતિ તેમણે તૈયાર કરેલ ‘ઉમાશંકર જોશી : વાઙ્મયસૂચિ’ ઉપરથી થાય છે. સૂચિના મહત્ત્વ અને ઉપયોગિતાને ધ્યાને લઈને જે સારસ્વતોએ સૂચિવિદ્યા ક્ષેત્રે પ્રદાન કર્યું છે / અધ્યયન કર્યું

છે તેની કાળજીથી અને સોદેશ નોંધ લેતાં જોવા મળે છે; જેમ કે 'ડૉ. રમણલાલ જોશીએ ગોવર્ધનરામ-વિષયક ગ્રંથ-લેખોની એક ઉપયોગી સૂચિ પણ આપેલ' (પૃ. ૧૭૦), 'ઇંગ્લેંડમાં લીડઝ' યુનિવર્સિટીમાં ગયા ત્યારે ડૉ. દિગ્વીશભાઈએ સૂચીકરણ વિદ્યાનો વિશેષ પ્રકારે અભ્યાસ કરેલો. ગુજરાતમાં એ દિશામાં અભ્યાસ થાય એવી એમની ઉત્કટ અભિલાષા હતી.' (પૃ. ૧૯૫) વગેરે.

સારસ્વત ચેતનાઓનાં અંતરંગ દર્શન કરાવવા ઉપરાંત 'વિશ્વકોશપુરુષ' ધીરુભાઈ ઠાકર સાથે લેખકે વર્ષ ૧૯૯૨માં ગુજરાતની અસ્મિતાને ઉપકારક - શ્રેયસ્કર એવા 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના નિર્માણ સંદર્ભે લીધેલ મુલાકાત કે જેમાં વિશ્વકોશ એટલે શું? 'ગુજરાતી વિશ્વકોશ'ના નિર્માણમાં સહકારી પ્રવૃત્તિ-ક્ષેત્રના આગેવાન શ્રી સાંકળચંદ પટેલ, શ્રી શ્રેણિકભાઈ શેઠ વગેરેની ભૂમિકા, ટ્રસ્ટીમંડળ, કોશનિર્માણ, કોશ સંપાદન માટેની સજ્જતા અને તાલીમ, ગુજરાતમાં વિશ્વકોશ નિર્માણના પ્રયાસોની રૂપરેખા, આર્થિક સમસ્યાઓના નિવારણ અર્થે દાતાશ્રીઓ અને સરકારની ભૂમિકા, ભારતની વિશ્વકોશપ્રવૃત્તિના પિતામહ ગણાય તેવા ઉડિયા ભાષાના વિનોદ કાનૂનગો અને અન્ય કોશવિદોનો પરિચય, વિદ્વાનોનો સહયોગ, વિશ્વના નોંધપાત્ર જ્ઞાનકોશો અને ગુજરાતી વિશ્વકોશનો આદર્શ, સંપાદનપ્રક્રિયા વગેરે બાબતોને આવરી લેવામાં આવી છે. તેનો અક્ષરશઃ પાઠ અહીં સમાવિષ્ટ કરીને ગુજરાતી જ્ઞાનજગતને ન્યાય કરી દીધું છે. શેઠસાહેબના પ્રશ્નો અને ઠાકરસાહેબે આપેલા અધ્યયનપૂત ઉત્તરો આ ગ્રંથની એક મોંઘેરી મિરાત છે, જે આ ક્ષેત્રમાં રસ ધરાવનારાઓ માટે દીવાદાંડી સમાન બની રહે છે અને તેથી જ આ 'સાક્ષાત્કાર'નો કમ સે કમ હિન્દી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં અનુવાદ આ ક્ષેત્રે માર્ગપ્રશસ્ત કરનાર પાથેય બની રહેવાની સાથે ડૉ. ધીરુભાઈની પ્રતિભાની વૈશ્વિક 'સ્તરે ઝાંખી કરાવવા માટેનો એક આધારસ્ત્રોત બની રહેશે.

આ બધા લેખો પ્રાયઃ ૧૯૭૨થી ૨૦૦૭ સુધીના સમયગાળામાં આગળ ઉપર દર્શાવ્યા મુજબ વિવિધ હેતુઓસર લખાયા હોવાથી સંભવતઃ પ્રાપ્ત સમય, જે તે સામયિકમાં પ્રાપ્ત જગ્યા, કૃતિત્વ વગેરે બહુવિધ કારણોને લીધે એક પેજ (ડૉ. ઇન્દ્રવદન કા. દવે, પૃ. ૧૬૫)થી ૨૮ પેજ (ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર, પૃ. ૧૩૩ - ૧૪૦, ૨૫૧-૨૭૦) સુધીના કદના છે, તેમ જ બચુભાઈ રાવત, નગીનદાસ પારેખ, કે. કા. શાત્રી, રાજેન્દ્ર શાહ, ભાયાણીસાહેબ અને

અજિત શેઠ વિશેના લેખોની સંખ્યા જે તે પ્રતિભાવંદના અંતર્ગત એકથી અધિક છે. જોકે આ બધી ભાવવંદનાઓનું મૂલ્ય તેના ભૌતિક વિસ્તારમાં નહીં, પરંતુ સર્જકના અધીતને - પ્રતિભાપુરુષ દ્વારા જે તે વિદ્યાક્ષેત્રોને પોતાના અણમોલ પ્રદાન થકી પ્રજ્વલિત કર્યાં તેને ઉજાગર કરવામાં નિહિત છે, જેમાં લેખક પૂર્ણતયા સફળ રહ્યા છે. આ પ્રકારનું સામાજિક જવાબદારીની સભાનતા સાથે શુભદષ્ટિથી વિવેકપૂત અને દષ્ટિપૂત કાર્ય અનાસક્તભાવે શેઠસાહેબ ઉપરાંત શ્રી ઉમાશંકર જોશી ('હૃદયમાં પડેલી છબિઓ' વગેરે), શ્રી રઘુવીર ચૌધરી ('સહરાની ભવ્યતા', 'તિલક', ભાગ ૧-૨), ડૉ. રમણલાલ જોશી ('શબ્દલોકના યાત્રીઓ', ૨ ભાગ) વગેરે દ્વારા સંપન્ન કરવામાં આવ્યું હોવાથી આ બધા સર્જકો આપણા વિશેષ અભિનંદનના અધિકારી બની રહે છે.

ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથના વાગ્યોગધર્મી સર્જક કવિ શ્રી ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠસાહેબ (૧૯૩૮) પૂ. મોરારીબાપુ પ્રેરિત 'આદ્યકવિ શ્રી નરસિંહ મહેતા અવોર્ડ', 'રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમી નવી દિલ્હી દ્વારા બે પુરસ્કારો - મુખ્ય તથા બાળસાહિત્ય માટે, ગુજરાત વિદ્યાસભા સુવર્ણચંદ્રક, વગેરે ૩૦થી અધિક પારિતોષિકો, અવોર્ડો વગેરેથી અલંકૃત છે. તેમણે કવિતા, એકાંકી, ટૂંકી વાર્તા, હાસ્યકથા, નિબંધ, ચરિત્ર, સંસ્મરણ, વિવેચન, સંશોધન, અનુવાદ, સંપાદન વગેરે ક્ષેત્રે ૧૨૫થી અધિક ગ્રંથોની રચના કરીને આ બધાં ક્ષેત્રોને રળિયાત કર્યાં છે. 'ગુજરાતી બાળવિશ્વકોશ'નું સંપાદન એ તેમની યશઃપતાકાનું એક ગૌરવશિખર છે.

ગુજરાતી સાહિત્યની વિશિષ્ટ કૃતિઓ : પ્રો. યોગેન્દ્ર વ્યાસનાં યુપીએસસીનાં વ્યાખ્યાનો / સંક્ષેપ - સંપાદન : ડૉ. અર્ચના પટેલ. અમદાવાદ : રન્નાદે પ્રકાશન, ૨૦૧૯. ૮ + ૨૪૮ પૃ. ISBN : ૯૭૮-૯૩-૮૮૪૨૨-૮૦ ક્રિ. ૩. ૨૫૦.

પ્રસ્તુત ગ્રંથના સર્જક ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ (૧૯૪૦) ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્ય અને ભાષાવિજ્ઞાનના એક પ્રતિભાશાળી અધ્યાપક, વિવેચક અને વાત્સલ્યથી છલકતા શિક્ષક તરીકે ખ્યાત છે. અહીં ડૉ. વ્યાસ દ્વારા સમયાન્તરે યુપીએસસીના વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી સાહિત્યની કેટલીક નોંધપાત્ર કૃતિઓનું વ્યાપક પરિપ્રેક્ષ્યમાં ઝીણવટથી તેના ઊંડાણમાં જઈને હૃદય રેડીને રસાસ્વાદન કરાવવાના - તેના મર્મ અને માહાત્મ્યને - આંતરસત્ત્વને ઉજાગર કરી

આપવાના હેતુસર આપેલાં વ્યાખ્યાનોના ધ્વનિઅંકનના આધારે સંપાદિકા ડૉ. અર્ચના પટેલ દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલા લેખો ગ્રંથસ્થ છે. જેમાં વિવિધ સાહિત્યસ્વરૂપોની કૃતિઓ જેમ કે કવિતા-૧૨, નવલકથા-૩, આત્મકથા-૨, નાટક-૧, નિબંધ-૧ અને ગાંધી વિચારદર્શન-૧ પૈકી 'વૈષ્ણવજન', 'વસંતવિલાસ', 'સુદામાચરિત્ર', 'ફાર્બસવિરહ', 'પૂર્વાલાપ', 'સપ્તપદી', 'મારી આંખે 'કકુના સૂરજ ઊગ્યા', 'સરસ્વતીચંદ્ર', 'માનવીની ભવાઈ', 'મારી હકીકત', 'સત્યના પ્રયોગો', 'રાઈનો પર્વત', 'જનાન્તિકે', 'હિન્દ સ્વરાજ' વગેરે ૨૦ કૃતિઓ સમાવિષ્ટ છે.

આ બધા લેખોનું પરિશીલન કરતાં સંબંધિત કૃતિ, સર્જક અને સર્જકના સમકાલીન સાહિત્યિક પરિવેશ વિશે લેખકનું ગહન અધ્યયન-ચિંતન સ્પષ્ટ ઊપસી આવે છે. કૃતિનો આકર્ષક પરિચય કરાવતાં તેનાં રસસ્થાનો / આસ્વાદ્ય અંશો ઉદ્ઘૃત કરવાની સાથે અન્ય વિવેચકોનાં મંતવ્યો અને પોતે શું મંતવ્ય ધરાવે છે તેનું તુલનાત્મક પરિપ્રેક્ષ્યમાં અવલોકન કરીને કૃતિના કયા અંશ / પક્ષ સંદર્ભે વિવેચકો મૌન રહ્યા છે અથવા તેમનું ધ્યાન નથી ગયું અને આ સંદર્ભે પોતાનું મંતવ્ય રજૂ કરતા લેખક જોવા મળે છે. સંબંધિત કૃતિનો રસાસ્વાદ કરાવતાં વિષયવસ્તુ અને તેની ગૂંથણી, પ્રમુખ અને ગૌણપાત્રો, ભાષા-શૈલી, સર્જક-પ્રતિભા વગેરે બાબતોને આવી લઈને સટિપ્પણ ચર્ચા કરવા ઉપરાંત વિવેચ્ય કૃતિના સાહિત્ય સ્વરૂપનું સંક્ષેપમાં વિહંગાવલોકન રજૂ કરીને તેમાં તેનું સ્થાન નિર્ધારિત કરી આપ્યું છે. ઉદા. તરીકે કવિ દલપતરામ કૃત કરુણ પ્રશસ્તિ કાવ્ય 'ફાર્બસવિરહ'ની વિવેચના કરતાં નોંધ્યું છે કે "છંદોબદ્ધ રીતે, કાવ્યની રચનારૂપે આકાર આપીને પોતાના શોકની અભિવ્યક્તિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં અહીં પહેલવહેલી થયેલી જોવા મળે છે... ઉપરાંત મિત્રશોકની હૃદય વલોવતી અભિવ્યક્તિ, હૃદયસ્પર્શી જીવનચિંતન-તત્ત્વજ્ઞાન અને મિત્રપ્રશસ્તિ તથા ઊર્મિની તીવ્ર સંવેદના કાવ્યરૂપ ધારણ કરે છે" (પૃ. ૪૭). આ સાથે જ ગુજરાતીમાં 'કરુણપ્રશસ્તિ'ની કાવ્યપરંપરાની ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વિવેચના કરતાં કવિ બહેરામજી મલબારી કૃત 'વિલ્સન વિરહ', ગોવર્ધનરામ કૃત 'સ્નેહમુન્દ્રા', નરસિંહરાવ દિવેટિયા કૃત 'સ્મરણસંહિતા', ઉમાશંકર જોશી કૃત 'સદ્ગત મોટાભાઈ', 'હીરાબહેન પાઠક કૃત 'પરલોકે પત્ર' વગેરેના ભાવ અને કલાપક્ષની નોંધ લઈને દલપતરામને કરુણપ્રશસ્તિ કાવ્યપ્રકારના પ્રથમ ખેડૈયા ગણાવ્યા છે.

ગ્રંથસ્થ કેટલીક કૃતિઓની વિવેચનામાં સંબંધિત કૃતિના વિવેચકો દ્વારા ઉપેક્ષિત પક્ષ / પક્ષો તારવી આપવાનું લેખકનું વલણ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે : જેમ કે 'વસંતવિલાસ' સંદર્ભે : 'તેમાંનાં પ્રકૃતિવર્ણનો અને અલંકારો વિશે પણ વિગતે વિવેચન થયું છે પણ જે અતિ મહત્ત્વનું છે તે એમાં રજૂ થયેલા 'શૃંગારના રસિક ઉલ્લાસ' અને 'કલા-સંયમ' વચ્ચે જે સપ્રમાણતા અને વિવેક છે તેની વાત કોઈએ કરી નથી (પૃ. ૬)... જીવનના ઉલ્લાસને પથ્યાપથ્યના વિવેક સાથે કઈ રીતે માણવો તેની વાત આ શૃંગારકાવ્યમાં થઈ છે તેની વાત કોઈ વિદ્વાને કરી નથી (પૃ. ૮)... રજનીશજીનાં બહુ ચર્ચિત વ્યાખ્યાનો પ્રગટ થયાં તેના છસો વરસ પહેલાં આ કાવ્ય ભારતીય સંસ્કાર અને સંસ્કૃતિની ધજા-પતાકા ફરકાવતું રચાયું એની નોંધ ભલે કોઈએ ન લીધી હોય, આપણે તો લઈએ જ' (પૃ. ૧૮)... વગેરે; 'સરસ્વતીચંદ્ર' સંદર્ભે : "પત્રની જેમ કવિતાઓનો ઉપયોગ પણ વસ્તુગૂંથણીમાં એક સાહિત્યિક કસબ તરીકે થયો છે તે તરફ કોઈનું ધ્યાન ગયું નથી." (પૃ. ૮૬)... કથામાં ચારેક સરતચૂકો તારવી આપીને નોંધ્યું છે કે 'પણ આવી સરતચૂકો ઉપર આટલાં વરસોમાં કોઈ વિદ્વાન વિવેચકોનું કે અધ્યયનકર્તાઓનું ધ્યાન ગયું નથી' (પૃ. ૮૩-૮૪)... 'એમણે ગુણ પ્રમાણે નામ રાખ્યાં છે તેવું તો સૌ જાણે છે પણ એક અગત્યની બાબત તરફ હજુ સુધી ધ્યાન ગયું નથી તે જાણવા જેવું છે...' (પૃ. ૮૫) વગેરે; 'પાટણની પ્રભુતા' સંદર્ભે : 'મુનશીના ચોટદાર - ધારદાર સંવાદો વિશે ઘણું લખાયું છે પણ કઈ ભાષાકીય પ્રયુક્તિઓને કારણે એમાં ચોટ અને ધાર આવ્યાં છે તે વિશે કશી વિચારણા થઈ જાણી નથી' (પૃ. ૧૬૫) વગેરે. આ ઉપરાંત આ વિવેચનોમાં એક ધ્યાનાર્હ અને મહત્ત્વપૂર્ણ બાબત એ ઊપસી આવે છે કે લેખકનો ભાષાવૈજ્ઞાનિક / વૈયાકરણી અને સંશોધકનો જીવ અત્ર-તત્ર ધબકતો જોવા મળે છે, સવિશેષતઃ મધ્યકાલીન કૃતિઓ જેમકે 'વસંતવિલાસ', 'અખેગીતા', 'સુદામાચરિત્ર' વગેરે કૃતિઓના પાઠભેદ, કોઈ શબ્દપ્રયોગ અને તેની અર્થછાયાઓ અને સૂચિતાર્થો વગેરેની સાધાર ચર્ચા કરીને પોતાનું મંતવ્ય સ્પષ્ટ રીતે રજૂ કરે છે. આ સાથે જ આધુનિકયુગીન કૃતિઓ, જેમ કે 'સરસ્વતીચંદ્ર'ના પ્રથમ વાક્યમાં જ વ્યાકરણરચના કેવી હોવી જોઈએ તે, (પૃ. ૮૨) 'પાટણની પ્રભુતા'માં મુનશીના ધસમસતા ભાષાપ્રવાહમાં ભાષાવપરાશની મર્યાદાઓ (પૃ. ૧૬૮), 'જનાન્તિકે'માં 'લેખકની વાચન-સમૃદ્ધિ અને જ્ઞાન-

સમૃદ્ધિ માટે માન હોવા છતાં જ્યારે તે નોંધે કે 'શબ્દ પણ કેવું કારમું શસ્ત્ર બની શકે તે જોવાની હિંમત હોય તો પાણિનિને અહીં આવવાનું નિમંત્રણ છે.' ત્યારે અભ્યાસીને થોડી નવાઈ જરૂર લાગે. 'શબ્દબ્રહ્મ'ની ચર્ચા તો ભર્તૃહરિએ કરેલી એમાં પાણિનિને શા માટે આમંત્રણ આપવું જોઈએ ? એવો પ્રશ્ન કરી શકાય'. (પૃ. ૨૪૫) વગેરેમાં પણ રહેલી ઊણપો તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું ચૂકતા નથી. આ સાથે જ ગાંધીજીના આગમન પૂર્વે ગાંધીદર્શનના પ્રભાવ પૂર્વે 'સરસ્વતીચંદ્ર' જેવી કૃતિઓમાં રહેલ ગાંધીદર્શન રેખાંકિત કરી આપ્યું છે, જેમ કે સરસ્વતીચંદ્ર કુમુદનું માર્ગદર્શન સ્વીકારીને સૃષ્ટિના કલ્યાણાર્થે 'કલ્યાણગ્રામ'ની જે યોજના કરે છે (શ્રી માતાજીની ઓરોવીલેની અને ગાંધીજીની સેવાગ્રામની યોજના પહેલાં, પૃ. ૬૩)... 'સારો અર્થ અને સારું સાધન' એ નિયમ તેણે સાંભળ્યો પણ ન હતો - સ્વાભાવિક રીતે અંતઃકરણ શુદ્ધ હોવાથી હંમેશાં સારાં સાધન ખોળતો (ગાંધીજી આવ્યા પહેલાં, પૃ. ૬૫) વગેરે. મહાકવિ ન્હાનાલાલ કૃત 'હરિનાં દર્શન' કવિતાનો ખૂબ જ ભાવવિહ્વળ થઈને કરાવેલો આસ્વાદ હૃદય થઈ પડ્યો છે. લેખક આ ભક્તિકાવ્યથી ખૂબ જ પ્રભાવિત અને આદ્ર" જણાય છે. અહીં તેમણે પોતાના કુટુંબની ભક્તિ તલ્લીનતા, ભક્તિપરાયણ વાતાવરણ, માતા-પિતાના કંઠેથી આરતથી ભીંજાયેલા અવાજમાં સાંભળેલ આ ભક્તિકાવ્યનાં સંસ્મરણો, ગીતાનો સ્વાધ્યાય અને આ ભજનની સાથે ગીતાના કેટલાક શ્લોકોનો અનુબંધ વગેરેની સાહજિક રીતે સ-રસ ગૂંથણી કરી આપતાં લેખકના વ્યક્તિત્વથી ભીંજાવાનો લાભ મળે છે. 'સરસ્વતીચંદ્ર' એ આપણી સંસ્કૃતિનો 'આકરગ્રંથ' હોવાની સાથે ગુજરાતી સાહિત્યની - ભારતીય સાહિત્યની એક ઉત્તમ કૃતિ છે, જેનો લેખકે તેટલો જ સંતર્પક અને સવિસ્તર (પૃ. ૫૩-૮૮) સાધાર આસ્વાદ કરાવ્યો છે. આ આસ્વાદથી સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે આ કૃતિ લેખકને કંઠસ્થ છે. પરંતુ આ સાથે નોંધવું રહ્યું કે આસ્વાદમાં સમગ્ર કૃતિના સ્થાને ફક્ત તેના પ્રથમ ભાગ ઉપર જ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું છે. આમ કેમ ? કમ સે કમ અન્ય ભાગોનો અછડતો પરિચય તથા કૃતિના પ્રકાશન વર્ષનો ઉલ્લેખ અપેક્ષિત બની રહે છે.

સમગ્રતયા, લેખકે ગાંધીજી કૃત 'સત્યના પ્રયોગો'નું રસાસ્વાદન કરાવતાં નોંધેલ શબ્દો : 'આ પુસ્તક વાંચ્યા પછી ગાંધીજીને ન મળ્યાનો, તેમની સાથે તેમના અંતેવાસી તરીકે ન જીવ્યાનો કોઈ વસવસો વાયકને રહેતો નથી, કારણ કે પુસ્તકના પ્રત્યેક શબ્દમાં ગાંધીજીનું ખુદનું

અસ્તિત્વ અનુભવી શકાય છે' (પૃ. ૧૫૮) શબ્દાન્તરે આ આસ્વાદોને લાગુ પડે છે. અર્થાત્ આ બધા આસ્વાદો / મૂલ્યાંકનોમાંથી પસાર થતાં સહજમાં અનુભૂતિ થાય છે કે ડૉ. વ્યાસે ખૂબ જ કાળજીથી દિલ રેડીને પોતાના અધ્યયનનો અર્ક રજૂ કર્યો હોવાથી આ આસ્વાદો વાંચ્યા પછી વાચક પરિસ્થિતિવશાત્ મૂળકૃતિ વાંચવા સમય ન કાઢી શકે તો પણ તેનો હેતુ સિદ્ધ થાય એટલી ફળદાયી અને સત્ત્વશીલ વિવેચના અહીં કરવામાં આવી છે.

સંપાદિકાએ લેખકનાં ભાષણોના ધ્વનિઅંકનના આધારે કાળજીપૂર્વક લેખસ્વરૂપે તૈયાર કરવા સાથે યથાસંભવ કેટલીક કૃતિઓના મુદ્દાનાં પેટા મથાળાં આપીને જેમ કે ભૂમિકા / પ્રસ્તાવના, વિષયવસ્તુ અને તેની ગૂંથણી, પાત્રાલેખન, ભાષાશૈલી, મૂલ્યાંકન : ગુણ- દોષ, ગુજરાતી સાહિત્યમાં જે તે સ્વરૂપની પરંપરા વગેરે, તેમજ આ બધી વિગતોની યોગ્યક્રમમાં ગોઠવણી કરી આપતાં કૃતિના કોઈ એક અંશ વિશે સીધા જ પહોંચી શકાય છે, જેમાં સંપાદિકાનાં ગહન અધ્યયન અને કેળવાયેલી દૃષ્ટિ અને તેની સાથે પોતાના ગુરુ પ્રત્યેની પ્રપત્તિભાવપૂર્વકની ભક્તિનાં સહજમાં દર્શન થાય છે. આ સાથે જ નોંધવું રહ્યું કે આ લેખોમાં કૃતિઓનાં પ્રકાશન વર્ષ કે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ મહત્ત્વપૂર્ણ છે તેનો કયાંય ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેમજ પૂરક વાચન હેતુ સમાવિષ્ટ કૃતિઓ વિશેના પસંદગીના અભ્યાસ ગ્રંથો / લેખોની શાસ્ત્રીય વાક્યમયસૂચિ આપવામાં આવી હોત તો તે બહુવિધ રીતે ઉપકારક નીવડત, જેનો અભાવ સ્પષ્ટ પરિલક્ષિત થાય છે. ઉલ્લેખનીય છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથનાં સંક્ષેપક-સંપાદિકા અને તેજસ્વી પ્રાધ્યાપિકા ડૉ. અર્ચના પટેલે ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાંથી બી.એ.ની ડિગ્રી સુવર્ણચંદ્રક સાથે અને એમ.એ.ની ડિગ્રી ૪ સુવર્ણચંદ્રકો સાથે મેળવી છે. આ ઉપરાંત તેઓશ્રી 'અમદાવાદ મેનેજમેન્ટ એસોસિએશન' અને 'રમણભાઈ પટેલ ફાઉન્ડેશન' દ્વારા 'શ્રેષ્ઠ શિક્ષક મેરિટ અવોર્ડ' અને 'એકસલન્ટ યંગ એજ્યુકેટર અવોર્ડ' થી વિભૂષિત છે. હાલમાં, તેઓશ્રી ઇન્ડિઅન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટીચર એજ્યુકેશન (યુનિવર્સિટી), ગાંધીનગરમાં આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર તરીકે સેવાઓ આપી રહ્યાં છે. આ પૂર્વે ડૉ. અર્ચના પટેલે 'ડૉ. યોગેન્દ્ર વ્યાસ : વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ' વિશે પીએચ.ડી. ડિગ્રી હેતુ તૈયાર કરેલ શોધપ્રબંધનું 'ધન્ય ધન્ય શિષ્યો જેના રે : એક જીવનગ્રંથ' (૨૦૧૫) શીર્ષક હેઠળ ગ્રંથનું પ્રકાશન કર્યું છે, જે વિદ્યાજગતમાં વિશેષ આવકાર પામ્યો છે.

૨જથી સૂરજ સુધી : આ જીવન અદ્ભુત છે / ગિરિમા ઘારેખાન. અમદાવાદ : અમૌલ પ્રકાશન, ૨૦૧૯. ૧૬૮ પૃ. કિ. રા. ૧૬૦. ISBN : ૯૭૮-૯૩-૮૬૭૩૪-૮૧-૫.

મૂલ્યનિષ્ઠ સાહિત્ય-સર્જક અને શીલભદ્ર સારસ્વત તથા ગુજરાતી લઘુકથાના જનક મોહનલાલ પટેલે ગિરિમા ઘારેખાનને ‘પાણીદાર મોતી જેવી ઉત્તમ લઘુકથાઓનું સર્જન કરનાર’ તથા ‘માણસની ઓળખનું આલેખન કરવામાં માહિર’ તરીકેની ઓળખ આપી છે. જેની પ્રતીતિ સમીક્ષિત ગ્રંથ ‘૨જથી સૂરજ સુધી’માંથી પસાર થતાં સહજમાં થાય છે. અહીં વિશ્વ સમાજજીવનનાં બહુવિધ ક્ષેત્રો, વિષયની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જેમ કે, રમતગમત, નાટ્યકળા, સાહિત્ય, રસાયણ ઉદ્યોગ, ઇન્ફરમેશન કમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી, વકીલાત, ગણિતશાસ્ત્ર, કોસ્મોલોજી, મેનેજમેન્ટ, અવકાશવિજ્ઞાન, શિક્ષણ વગેરે અને ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, જેમ કે, ગુજરાત, ભારત, અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, ચીન, નેધરલેન્ડ, રશિયા, સ્વિત્ઝરલેન્ડ, અમાન, કોશિયા વગેરે. અર્થાત્ કોઈ એક પ્રદેશ - ધર્મ - જાતિ - વ્યવસાય - ભાષા વગેરેથી પર રહીને માત્ર અને માત્ર ધ્યેયનિષ્ઠ કઠોર પુરુષાર્થ કરતાં કરતાં, કાળની થપાટો ખાતાં ખાતાં પડકારો ઝીલીને પ્રાયઃ શૂન્યમાંથી સર્જન કરીને વૈશ્વિકસ્તરે પોતાની આગવી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરનાર મૂઠી ઊંચેરાં ઉદાહરણસ્વરૂપ માનવરત્નોની મૂઠીભર શબ્દોમાં છતાં બળૂકી ઓળખ કરાવી છે. આ વ્યક્તિચરિત્રો બહુવિધવ્યાપ આધારિત હોવાથી ‘બહુરત્ના વસ્તુન્ધરા’ની સૂક્તિ ખરા અર્થમાં અહીં ચરિતાર્થ થયેલી જોવા મળે છે. વિશ્વફલક ઉપર વિસ્તરેલ એવાં પ્રભાવક ચરિત્રોની પસંદગી, પ્રત્યેક ચરિત્ર વિશે દળદાર ગ્રંથ લખી શકાય કે આ પૈકીના કેટલાંક વિશે સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ પ્રકાશિત થયા છે તેમના વિશે એક ટૂંકા લેખમાં ચિત્રણ કરવું અને તેમાં પોતાના વાચકવર્ગને (target audience)ને ધ્યાને લઈ સારાસારનો વિવેક જાળવીને સુપથકારક માહિતી પીરસવાનું વલણ અને લાઘવતાપૂર્ણ અભિવ્યક્તિકલાની સાથે લેખિકાનાં વ્યાપક વિષયફલકનું વાચન, ચિંતન અને રસવૃત્તિ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

અહીં વર્ણવાયેલાં બધાં જ ચરિત્રોની વ્યક્તિગત સિદ્ધિઓ, સંઘર્ષગાથા અને ગુણરાશિ હૃદય સ્પર્શી હોવાની સાથે પ્રેરણાદાયી બની રહે છે. આ પૈકી થોડાંક ઉદાહરણો જોઈએ : જેમ કે, વિશ્વના સમૃદ્ધ દેશો પૈકીના એક એવા

અમાનના સુલતાન કાબુસ પોતાના પૂર્વ-શિક્ષક રહી ચૂકેલા ભારતના રાષ્ટ્રપતિ શંકર દયાલ શર્મા જ્યારે અમાનની રાજદ્વારી મુલાકાતે જાય છે ત્યારે પોતાના પૂર્વ-શિક્ષકના સન્માનમાં તમામ પ્રોટોકોલ તોડીને રાષ્ટ્રપતિની ગાડી પોતે જ હંકારે છે. અહીં શિક્ષક પ્રત્યેનો આ એક અસાધારણ અહોભાવ સુલતાનની ઉદાત્ત સંસ્કારભાવનાનો દ્યોતક બની રહે છે, કોએશિયાની પ્રેસિડેન્ટ કોલીન્ડાનું પોતાના દેશના ખેલાડીઓને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવા માટે સામાન્ય હવાઈ મુસાફરી દ્વારા રશિયા જવું, ખેલાડીઓના પોશાકમાં જ તેમની સાથે બેસવું અને પ્રત્યેકને મળવું, બિલિઓનર બાર્બર રમેશબાબુનું પોતાના વ્યવસાયમાંથી સવાર-સાંજ ખાસ સમય ફાળવીને પોતાની દુકાને જઈ ઘરાકોના બાલ કાપવાનું કામ કરવું, વર્લ્ડ ફેમસ કોસ્મોલોજિસ્ટ સ્ટીફન હોકિંગનું અસહ્ય શારીરિક તકલીફો વેઠીને સંશોધન ચાલુ રાખવું તેમજ ‘A Brief History of Time’ પુસ્તકનું સર્જન કરવું અને તેની ૯૦ લાખથી અધિક નકલો વેચાવી, સાહસિક અવકાશયાત્રી સુનીતા વિલિયમ્સ કે જેણે એક સ્ત્રી તરીકે સ્પેસ વર્કમાં ૨૯ કલાક ૧૭ મિનિટ વિતાવીને તથા ૧૯૫ દિવસની લાંબી સફર કરવાનો વિક્રમ પ્રસ્થાપિત કર્યો છે તેણે પોતાના પિતા સાથે ખાસ સમય ફાળવીને પોતાના વતન ઝુલાસણ (જિ. મહેસાણા)ની અને પોતાના પિતા ડૉ. દીપક પંડ્યાએ સર્વ વિદ્યાલય, કડીમાં અભ્યાસ કર્યો હતો તે શાળાની મુલાકાત લેવી અને શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓને પ્રોત્સાહિત કરવાં, કલકત્તાનો સુદીપ દત્તા ભણીગણીને એન્જિનિયર બનવાનાં સ્વપ્નો સેવતો ૧૬ વર્ષનો યુવક કે જેના ભાઈ અને પિતાના અવસાનથી કુટુંબની ભરણપોષણની જવાબદારી વહન કરવાની આવતાં અભ્યાસ છોડીને મુંબઈમાં આવી પેકેજિંગ યુનિટમાં મજદૂર તરીકે જોડાઈ જાય છે અને કઠોર પરિશ્રમ અને સાહસ થકી સમયાન્તરે ૧૬૦૦ કરોડની કંપનીનો માલિક બની જાય છે. વગેરે ધ્યાનાર્હ બની રહે છે.

અહીં સમાવિષ્ટ પ્રત્યેક ચરિત્રનાયકનું પ્રારંભિક જીવન, શિક્ષણ, માતા-પિતાની આર્થિક - સામાજિક સ્થિતિ, વેકેલ સંઘર્ષો અને મેળવેલ ઉપલબ્ધિઓ વગેરે વિશે વિગતો અને તેમના જીવનસંબંધી પસંદગીની બોધદાયક ઘટનાઓ વગેરે વણી લઈને સુરેખ ચિત્રણ કરવામાં આવ્યું છે. વળી, આ બધાં વિશે વિવિધ સ્ત્રોતોના આધારે અદ્યતન - છેલ્લામાં છેલ્લી માહિતી અને ક્વચિત્ અજ્ઞાત એવી માહિતી શોધીને રજૂ કરવાનું અથવા કહીશું કે મહાસાગરમાંથી મોતી

વીણવાનું લેખિકાનું આ કાર્ય અભિનંદનીય બની રહે છે. આ સાથે ચરિત્રનાયક સંબંધી વિવિધ વિગતોની કાળક્રમ અને ધારાવાહિક રીતે ગૂંથણી કરવાની સાથે પ્રત્યેકના જીવનમાંથી જડેલાં - અનુભવેલાં અથવા ક્વચિત્ ચરિત્રનાયકનાં વચનોના આધારે સારવેલ સૂકિતવચનોની લ્હાણ વિશેષ ધ્યાનાર્હ બની રહે છે. આ અમૃતવચનો વાચકને થોભવા - મમળાવવા બાધ્ય કરે તેવાં છે, આ પૈકી કેટલાંક આ રહ્યાં :

ઝમાણસ પોતાની ઈચ્છાને હઠ બનાવીને એ પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો એ પણ કરશનભાઈ પટેલની જેમ દુનિયામાં પોતાની એક આગવી ઓળખ ઊભી કરીને સફળતાના ડંકા વગાડી શકે છે. નિષ્ફળ જવાની બીક ઉપરનો વિજય જ માણસને સફળ બનાવે છે.

ઝજિંદગીભર વિદ્યાર્થી બની રહો, જિજ્ઞાસાવૃત્તિ ક્યારેય ન ગુમાવો.

ઝમહાનતા તમારા હોદ્દામાં નથી, તમે બીજાને કેટલા મદદરૂપ બની શકો છો એમાં છે.

ઝપોતાના કામને પણ આનંદ જ માનનારા એ જિંદગીને પણ આનંદથી માણે છે.

ઝજોખમ લેતાં શીખો.

ઝહૈયામાં હામની ધૂણી ધખાવીને એમાં મહેનતનું ઈંધણ ઉમેરવાથી ગમે તેવા અંધકારની આડખીલી દૂર થઈ શકે છે એનું શ્રી સંજય ગોરડિયા એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે.

ઝનિશાળના વર્ગની ચાર દીવાલોની અંદર મેળવેલા ભણતર કરતાં જિંદગીની પડછાટોએ આપેલું ગણતર વધારે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

આપણા સમયમાં જ જીવનમાં સંઘર્ષો વેઠીને ઉચ્ચતમ સિદ્ધિઓ હાંસલ કરનારનાં ચરિત્ર-ચિત્રણોને ઉજાગર કરતું પ્રસ્તુત પુસ્તકનું વાચન આપણા યુવાવર્ગ માટે પ્રેરણાનું પીયૂષ બની રહેશે, તેમજ તેમના જીવનનો ભાવિ માર્ગ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કે સુષુપ્ત આતરામને જગાડવા માટે ઉદ્દીપક બની રહેશે.

મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પૃષ્ઠ ૨૬નું અનુસંધાન

ઘડવૈયાઓએ મજબૂત કેન્દ્રની પણ સંકલ્પના કરેલ છે.

વર્તમાન લોકડાઉન તેમજ અન્ય પગલાંઓ સંદર્ભે કેન્દ્ર સરકારે સમવર્તી યાદી એન્ટ્રી-૨૩ કે જે સામાજિક સુરક્ષા સંદર્ભે છે તે અંતર્ગત ઘડાયેલ ડિઝાસ્ટર મેનેજમેન્ટ એક્ટ-૨૦૦૫નો માર્ગ પસંદ કરેલ છે, કેન્દ્ર સરકારે જે ચીવટપૂર્વક આ કાયદાની વિદ્યમાન જોગવાઈઓનો અત્યંત કુશાગ્રતાપૂર્વક ઉપયોગ કરેલ છે તેની અભ્યાસુઓ પણ પ્રશંસા કરે છે.

બંધારણીય આયામ અને કાનૂની સ્થિતિના સંદર્ભમાં તો લોકડાઉન યોગ્ય છે જ પણ કોવિડ-૧૯ સંદર્ભમાં Social Engineering સામાજિક પ્રબંધનની કેટલીક બાબતો એ આકાર લીધો છે તેનો અભ્યાસ અને સંશોધન સમાજવિજ્ઞાનનાં ક્ષેત્રે તજજ્ઞ એવા સંશોધકો હાથ ધરી શકે તેવા (New Area and avenues) નવા આયામો અને વ્યવસ્થાપનો જોવા મળે છે.

પ્રથમ તો પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદી અને ટીમે સંપૂર્ણ બંધારણીય અને કાનૂની રીતે સંપૂર્ણ વાજબી એવા લોકડાઉન અને અન્ય બાબતો નાં જે નિર્ણયો લીધા તેમાં ભારતીય પ્રજાની શિસ્ત, સમજણ અને સૂઝબૂજ ઉપર પૂર્ણ

ભરોસો રાખી અને લોક નિયોજનની ખૂબ જ સફળ એવી પદ્ધતી પર વિશ્વાસ રાખ્યો- જેમ કે પ્રધાનમંત્રીની જન-જનને સ્પર્શી જાય તેવી માસ અપીલ, આહવાનને ભારતીય પ્રજાએ જબરદસ્ત પ્રતિસાદ આપેલ છે - આમ પણ ભારતીય બંધારણનાં આમુખની શરૂઆત 'We the People; - અમો સૌ ભારતીય-થી થાય છે - તેનો અર્થ ભારતનું પ્રાણતત્ત્વ તેની પ્રજા-નાગરિકો જ છે અને શ્રી મોદીએ પણ સીધી જ પ્રજાને અપીલ કરવાનો રાજમાર્ગ અપનાવ્યો જે તેમની લાક્ષણિકતા પણ છે અને લોકતંત્ર માટે આ શ્રેષ્ઠ બાબત છે - અભિનંદનને પાત્ર પણ છે.

બીજું એટલે વિશાળ ગ્રામ્ય વિસ્તાર, અસંખ્ય સ્લમ વિસ્તાર, વિસ્તારની વિશાળતા છતાં પણ છેવાડાના માનવીએ પણ જે સૂઝબૂજ દર્શાવી છે તે ખૂબ જ પ્રશંસનીય છે.

પ્રો. કમલેશ જોશીપુરા

પૂર્વકુલપતિ : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ

: આઈ.આઈ.ટી.ઈ., ગાંધીનગર

ચેરમેન : લિગલ રિસર્ચ ફાઉન્ડેશન ઓફ ઇન્ડિયા

Email : kjoshi@kjoshipura@gmail.com

સંસ્થાસમાચાર

વ્યાખ્યાન

● ફેકલ્ટી ઓફ એજ્યુકેશનની એસ. એસ. પટેલ કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન અને આર. એચ. પટેલ ઈંગ્લિશ મીડિયમ બી.એડ. કોલેજના તાલીમાર્થીઓ માટે તા. ૭ ઓગસ્ટના રોજ યોગ વિશે લક્ષ્મિશ યોગ યુનિવર્સિટી, અમદાવાદના પ્રા. ડૉ. સગુણ તુટેજાના ઓનલાઇન વ્યાખ્યાનનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. તેમણે યોગ એટલે શું ? યોગના પ્રકારો, યોગનું મહત્ત્વ, ઋષિ પતંજલીએ આપેલ અષ્ટાંગ યોગ, યમ, નિયમ, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, સમાધિ, તેમજ યોગ અને ચિકિત્સા વિશે માહિતી આપી જુદા-જુદા પ્રકારના યોગનું મહત્ત્વ સમજાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત પ્રાથમિક અને ઉચ્ચપ્રાથમિકમાં શિક્ષક બનવા માટે Tet-૧, ૨ની પરીક્ષા પદ્ધતિ વિશે ડૉ. જેતલભાઈ પંચાલના ઓનલાઇન વ્યાખ્યાનનું આયોજન તા. ૨૭ જુલાઈ, ૨૦૨૦ના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું.

સર્જનાત્મક અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

● શ્રી જે.બી. પ્રાથમિક શાળા દ્વારા તા. ૨૫ જુલાઈના રોજ ધોરણ-૭ અને ૮ના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઓનલાઇન સર્જનાત્મક પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં મગ, ચણા, વાલ, વટાણા, તુવેર, રાજમા વગેરે જેવાં કઠોળનો ઉપયોગ કરી ટેબલલેમ્પ અને ફૂલદાનીઓ જેવી કલાકૃતિઓનું સર્જન કરવા વિશે વિદ્યાર્થીઓને પ્રશિક્ષિત કરવામાં આવ્યાં હતાં.

● શ્રીમતી એમ. બી. પટેલ ગર્લ્સ પ્રાયમરી સ્કૂલની વિદ્યાર્થીનીઓને વિવિધ પ્રકારનું પ્રશિક્ષણ ઓનલાઇન દ્વારા આપવામાં આવ્યું, જેમાં પગલૂછણિયું, વિવિધ પ્રકારનાં કાગળનાં પક્ષીઓ બનાવવાં, મેંદી કલા, સૌરમંડળ, ગુરુપૂર્ણિમાનું માહાત્મ્ય, વૃક્ષારોપણનું માહાત્મ્ય, લોકગીત, વિવિધ રંગોના રંજક દ્રવ્યો ધરાવતાં પર્ણોમાંથી માસ્ક બનાવવાં વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

● શ્રી એસ. જી. અંગ્રેજી માધ્યમ પ્રાથમિક શાળામાં તા. ૧૨-૭-૨૦૨૦ના રોજ ધોરણ પથી ૮ના વિદ્યાર્થીઓ માટે કાગળમાંથી વિવિધ વસ્તુઓ જેમ કે ફિંગર પપેટ,

પેપર,અમ્બ્રેલા, વૉલ હેંગિંગ, ગિફ્ટ ફલાવર બનાવવા માટે ઓનલાઇન શિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું. આ ઉપરાંત ધોરણ પથી ૬ના વિદ્યાર્થીઓ માટે પર્યાવરણ બચાવો અને સ્વચ્છ ભારત વિશે ઓનલાઇન ચિત્ર સ્પર્ધાનું અને ધોરણ ૭ અને ૮ના વિદ્યાર્થીઓ માટે દેશભક્તિ ગીત સ્પર્ધાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

● શ્રી એસ. વી. અને એસ. જી. અંગ્રેજી માધ્યમ પ્રાથમિક શાળામાં ધોરણ ૧થી ૪નાં વિદ્યાર્થીઓને ગિફ્ટ કાર્ડ અને થાળી સુશોભનને માટે ઓનલાઇન પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવ્યું હતું.

સ્વાતંત્ર્ય પર્વ

● રાષ્ટ્રના ૭૪મા સ્વાતંત્ર્ય પર્વની ઉજવણી નિમિત્તે સર્વ વિદ્યાલય, કડી અને ગાંધીનગર કેમ્પસ (સેક્ટર-૨૩)માં પ્રવર્તમાન સમયમાં Covid-19ના ઉપદ્રવને ધ્યાને લઈ મંડળના હોદ્દેદારોશ્રીઓ તથા શાળા/કોલેજોના પ્રિન્સિપાલશ્રીઓ, શિક્ષકો વગેરેની મર્યાદિત ઉપસ્થિતિમાં ધ્વજવંદનના કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું.

કડી કેમ્પસમાં મંડળના મંત્રીશ્રી ડૉ. મણિભાઈ પટેલના વરદહસ્તે ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. આ પ્રસંગે મંડળના ચેરમેનશ્રી અને કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરના પ્રેસિડેન્ટ શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલે પ્રસંગોચિત સંક્ષિપ્ત ઉદ્બોધનમાં નાગરિક ધર્મ અપનાવી કર્તવ્યનિષ્ઠ બની રહેવા જણાવીને સ્વાતંત્ર્ય પર્વની શુભકામનાઓ પાઠવી હતી.

ગાંધીનગર કેમ્પસમાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયનાં કાર્યકારી ડાયરેક્ટર તથા એલ. ડી. આર. પી. એન્ડ આઈ.ટી.આર.નાં પ્રિન્સિપાલ ડૉ. ગાર્ગી રાજપરાના વરદહસ્તે ધ્વજવંદન કરાવવામાં આવ્યું હતું. ધ્વજવંદન બાદ ઉપસ્થિત સૌને સ્વાતંત્ર્ય પર્વની શુભેચ્છાઓ પાઠવવાની સાથે રાષ્ટ્ર માટે સમર્પિત બની રહેવા અપીલ કરી હતી. ગાંધીનગર કેમ્પસમાં સમારોહના વ્યવસ્થાપનનું કાર્ય મંડળ કાર્યાલયના વહીવટી અધિકારી શ્રી નરસિંહભાઈ પટેલે સંભાળ્યું હતું.

સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય વૃત્ત : કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, ગાંધીનગરનું દ્વિમાસિક વૃત્તપત્ર

વર્ષ : ૧૦, અંક : ૪, જુલાઈ-ઓગસ્ટ, ૨૦૨૦, સળંગ અંક : ૫૮

સંપાદક : મણિભાઈ પ્રજાપતિ

પ્રકાશક : કુલસચિવ, કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલય, સેક્ટર-૧૫, ગાંધીનગર-૩૮૨૦૧૬ ફોન : ૦૭૯-૨૩૨૪ ૪૬૯૦

ટાઈપસેટિંગ અને મુદ્રક : શારદા મુદ્રણાલય, ૨૦૧, તિલકરાજ, પંચવટી પહેલી લેન, આંબાવાડી,

અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬ ફોન : ૨૬૫૬ ૪૨૭૯

તા. ૧૫-૮-૨૦૨૦ના રોજ
રાષ્ટ્રના ૭૪મા સ્વાતંત્ર્ય
પર્વની ઉજવણી નિમિત્તે
સર્વ વિદ્યાલય કેમ્પસ, કડીમાં
સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળ,
કડીના મંત્રીશ્રી ડૉ. મણિભાઈ પટેલ
ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યા છે
તે પ્રસંગની તસવીર

ધ્વજવંદન સમારોહ પ્રસંગે સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળના ચેરમેન શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલ તથા મહાનુભાવો સર્વશ્રી
ડૉ. જયંતીભાઈ પટેલ, શ્રી મહેશભાઈ પટેલ અને ડૉ. અજય ગોરની ઉપસ્થિતિનું દ્રશ્ય.

Sarva Vishwavidyalaya Vr̥tta : Bimonthly News Letter of Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Gandhinagar
Year 10, Issue No. 4 July-August 2020
Editor : Manibhai Prajapati
Published by Registrar, Kadi Sarva Vishwavidyalaya, Sector-15,
L.D.R.P. Engineering College Campus, Gandhinagar-382016
Printed by : Sharda Mudranalay, 201, Tilakraj, Panchwati 1st lane, Ambawadi, Ahmedabad-6

તા. ૧૫-૮-૨૦૨૦ના રોજ રાષ્ટ્રના ૭૪મા સ્વાતંત્ર્ય પર્વની ઉજવણી નિમિત્તે સર્વ વિદ્યાલય કેળવણી મંડળના ગાંધીનગર (સેક્ટર-૨૩) કેમ્પસમાં કડી સર્વ વિશ્વવિદ્યાલયનાં કાર્યકારી ડાયરેક્ટર તથા એલ.ડી.આર.પી. એન્ડ આઈ.ટી.આર.નાં પ્રિન્સિપાલ ડૉ. ગાર્ગી રાજપરા ધ્વજવંદન કરાવી રહ્યાં છે તે પ્રસંગની તસવીર.

